

Кады ажылдажылга

ТЫВАДА ШВЕД КОМПАНИЯ

● Фабрика ажыдышкынындан репортаж ●

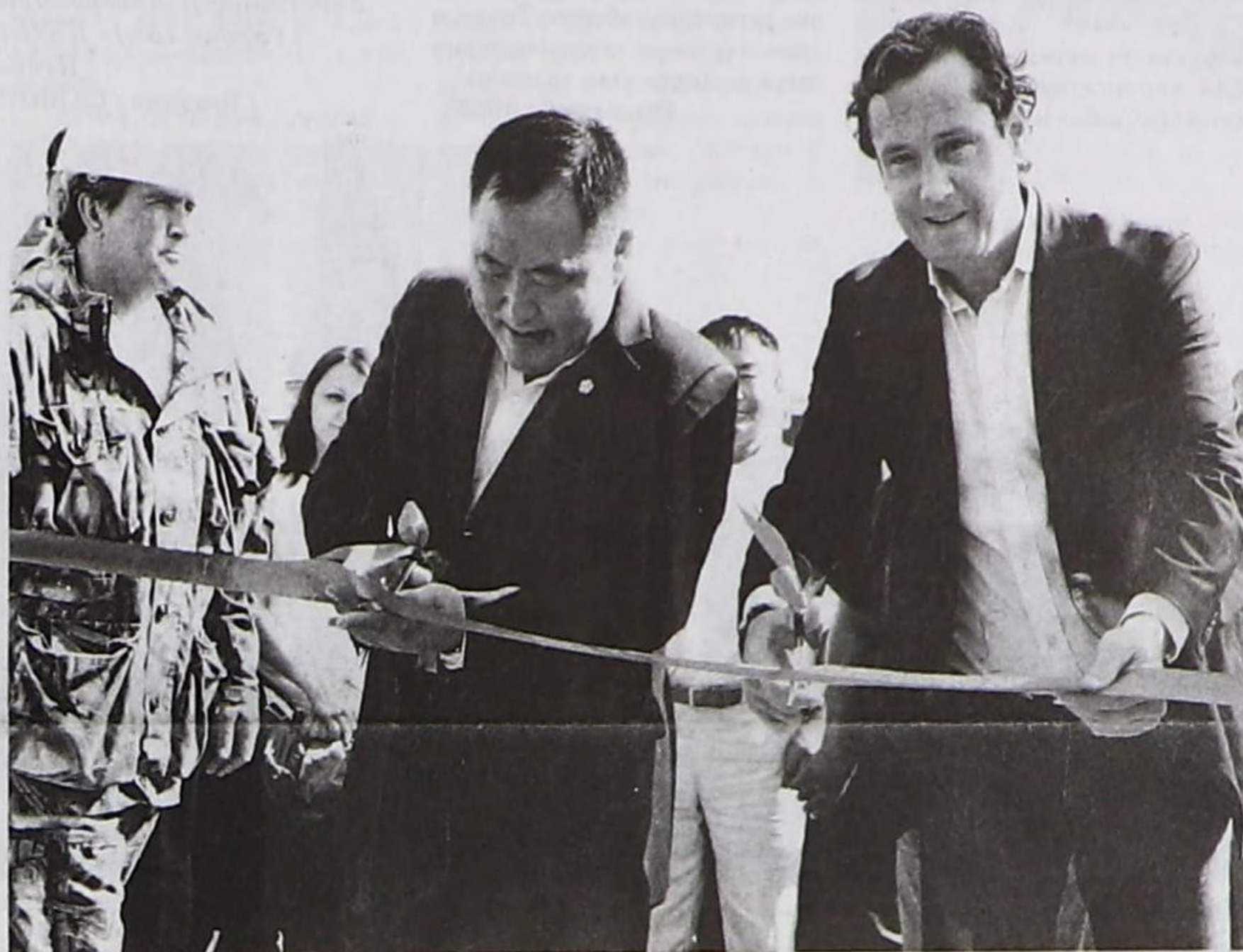
Август 24, Кызыл-Сарыг-Сеп оруу-биле найысылалдан 78 километре турар алдын тывыжының фабрикасының ажыдышкынында ТР-нің массалыг информация чепсектеринин журналистери чоруп ор бис. Каа-Хем кожуунун Кундустуг сумузунун ужунга келгеш, Тожу уунче өткен орук-биле халтыыс. Сыг эзо сырын чок, каан, аяс хүн. Чаа фабрика моон тура он сес километр черде, Каа-Хемнің адаккы дээрлы Бай-Сөт хемнің оң талаында турар деп дыннаандан ашка аңаа четкен эвес, барык ийи ак чыгыс чоруп келгенивис сонда, бедик кара даглар азында чаа фабриканың ийи-үш аът бажың хире бедик, чингир көк оруу-биле дозулап каан бажыңына көстүп келди. Чоок-кавыда елери чазылдырып, коптарып алган, куу сай тейжигештер аагылаан болду.

Дагы өрү бедик черже авый-авый дыйлагар орук-биле чүткүп үнүп-ле ор бис. Оруувусту штап чораан аныак ажылдакчы жылбырлай-дыр:

— Бо эртип бар чыдар черисте үүрмектеп-сорттаар цех бар. Аныак ажыл оон эгелээр — дидир. Улаштыр элээн халыткаш, бедик демир херимнер-биле жаалаттыг чаа фабриканың аныг халдып келдивис. Ол оруу ора, ийи-үш-даа эрттирилге ортузунга душтувус. Журналистер кээр деп сагындырып каан агаш, саат чокка эрттириптилер. Кырлыг ажыдышкында келген ус-чон-даа арбын: ТР-нің Дэди алының депутаттары, сарыг алының төлээлери, үндүрүг банының ажылдакчылары, алогтар, банк ажылдакчылары, Каа-Хем кожуун чагыргазының төлээлери, журналистер, студенттер (Пермьнің национал технология-шинчилел институтунун активисттары)...

Июнда теректер мочургалары аты бергенде кандыг ийик, ол ач чүү ышкаш хөвөөнер агаар-хайнып, ужугуп тур. Кижиниң аны-бажыңа, эт-кежинге дүжер-анчы аажок. Агы-дыр деп өдм.

Тардан алдын тывыжын Швейцарияда болбаазырадыр компаниязы Auriant Mining ажиткаш, фабриканы ында туткаш, ону чыдар чөпшээрелди "Тыванедра" аар байлактар ажылгалының чаа Республика талазы-биле девискээр агентилелинден алган. Компания дөрт чыл бурунгаар технология ажылдары доозулганда-ла, алдынның курлавыры деп билдине бээр-ле, фабриканы тудуп эгелээн чүве-дир. Адын тывыжынче компания ол

ТР-нің Баштыңы-Чазааның Даргазы Ш.В. Кара-оол биле дээрги Престон Хаскелл кызыл кожааны кезип тур.

хире бүзүрелдиги-биле киргени хөйну чугаалап турар.

Тыва Республиканың болгаш швед компанияның удуртукчулары чедип кээри билек байырлыг ажыдышкын эгеледи. Тываның, Россияның, Швецияның — үш чурттуң тугун киискидип үндүрдү. Чаа бүдүрүлгениң эжин ажар кызыл кожааны ТР-нің Баштыңы-Чазааның Даргазы Ш.В. Кара-оол биле дээрги Престон Хаскелл кести. ТР-нің Баштыңы-Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол, швед даг болбаазырадыр компанияның чингине директору дээрги Престон Хаскелл, "Тардан голд" компанияның чингине директору Игорь Оглов оларның байыр чедирекиниң соонда, чыылганнар шупту фабрикага экскурсиялап, оң ажылчын дериг-херекселдерин болгаш лаборатория, килдистерин сонургап көрдүвүс. Ылаңгыя төп пулыт аппаратының фабриканың бүгү цех, килдистериниң ажылын компьютер дамчыштыр хайгаарап көрүп орачарин улуг сонургал-биле көрдүвүс. Оң экранында цех бүрүзүнүң ажылы адышта дег көстүп турар болду. Бүдүрүлгениң штабында экология болгаш мониторинг албаны бар, ол бойдус камгалалының талазы-биле хоойлужудулганың, долгандыр турар бойдусту камгалаарының талазы-биле нормативтерниң сагылдазын хандыраар.

Байырлал "Тардан голд" компаниязының офистериниң турар девискээринге уламчылады. Ында ажык дээр адаанда сценаны белеткеп каан болду. Аалчылар, удуртукчулар, алдын тывыжының ажылчыннары сцена баарында узун манзалардан кылган олуттарны ээлепти билек, байырлыг хурал эгеледи. Бир дугаарында ТР-нің Баштыңы-Чазааның Даргазы Ш.В. Кара-оол сөс алды.

— Хүндүлүг дээрги Престон Хаскелл! Хүндүлүг Игорь Валерьевич! "Тардан голд" коллективтиң кежигүннери! Хүндүлүг аалчылар!

Тываның төөгүзүнде база бир онзагай болушкун — алдын тывыжының чаа бүдүрүлгезиниң ажыдышкыны болуп турар бо хүнде силер бүгүдеге байыр чедирери өөрүнчүг-дүр. Бүгү делегейде экономиктиг болгаш саң-хөө сандараашкыны турбуже, "Тардан голд" компаниязы бодунуң төлөвилелин дидими-биле эгелээш, ону эчизинге чедиргенин онзалап демдеглексеп тур мен. Алдын тывыжының талазы-биле силерниң компанияның амгы шагның бойдуска хора чедирбес технологияларны ажыглаар дээр күженишкиннери дээр өөрүвес аргажок. Ол эң чугула чүүл-дүр, чүге дизе Тыва делегейде хол дегбээр дириг бойдузу-биле алдаржаан болгай. Республиканың

чурттакчылары чаа бүдүрүлгелерниң ажыттынып турарын, чаа ажылчын олуттарның тургустунуп турарын өөрүшкү-биле хүлээп турза-даа, долгандыр турар бойдуска хумагалыг болурунун айтырыын чиди-биле тургузуп турар. Ынчангаш бөгүн фабриканы эргий кезип көрүп тура, алдынны мөөңнөп щелочудан арыглаарын канчаар чорударын бирден бир чокка айтырып, билип алдым, ону чедип алырда бойдуска хора чедирбейн, шынарлыг технологияларны ажыглап турар-дыр дээрзинге бүзүредим. Бойдуска хора, когарал чедирбес технологияларны ажыглап турар күженишкиннериңе чон үнелелди бере бээр чугаажок.

Фабрика онзагай каас-чараш бойдустуг черде тургустунган, бо черге шаг-шаандан тура өгбелеривис амыдырап-чурттап, чаңылчаан ажыл-агыйын чогуруп чораан. Өгбелеривистин устувыжын, бойдус-биле холбашкан амыдыралын мында чурттап чоруур тыва-даа, орус-даа чон камгалап арттырып алган. Кайгамчык каас-чараш, бай-байлак девискээр-дир бо.Тывада чурттап турар чоннарның езу-чаңчыларын, Тываның бойдузун, оң чурттакчыларының сагыш-сеткилин алдын тывыжындан артык үнелеп көөр боор силер дээрзинге бүзүрээр мен.

(Уланчызы 2-ги арында).

ТЫВАНЫҢ БАШТЫҢЫ АЛБАН- ЕЗУЗУНУҢ АРНЫН АЖЫТКАН

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол социал четкилериниң бирээзи vkontakte.ru арынны албан-езузу-биле бүрүткөдип алган.

Ол программист аныяктар Александр Поздняков болгаш Али Тумат-биле ужурашкан, олар Шолбан Кара-оолга ол сайтының эки талаарын таныштырганнар. Оң соонда Тываның Баштыңы медээлер кезээнге бодунуң хуу медээлерин долдурган, чоруун кириген болгаш бодунуң албан-езузу-биле сайтызынга баштайгы бижимелди кылган. Оң бирги бижимелинге республиканың чурттакчыларына Күрүне тугунун хүнү-биле байыр чедирген, ону амгы үеде Россияда демдегеп турар. Ийги бижимел номчукчуларга кыйгырыг болган. Ында мынча дээр: "Тываны, оң сайзыралын, айтырыгларын болгаш оларны шиптирлээриниң оруктарын сонургаар бүгү кижилерге бодунуң ажыткан арымга байыр чедирдим. Медээлерни социал четкилериниң шын-меге арыннарындан эвес, кижиниң бодундан алыры черле эки болгай. Бодунуң бодалын илередир, делегейде чүү болуп турарын көөр болгаш бодунуң бижээр чүүлүңге харыыны алыр арганы Интернет берип турар. Бо дээрге тергенин үнелиг чүүл деп бодаар мен. Ону дамчыштыр солун чугааны кылырывыска бүзүрээр мен".

"Тываның Баштыңының албан-езузу-биле сайтызынга республикада кол-кол болушкуннарның дугайында, оң кайда парлаттыганының дугайында кыска одуругларлыг медээлерниң кирери, а кол чүүл — Тываның Баштыңының республиканың чону-биле, Россияның Чазааның Даргазы Д.А. Медведев ышкаш, чагаалажыры солун" — деп, программист Александр Поздняков чугаалаан.

Күзелдиг кижилер Тываның Баштыңының арынче www.vk.com/karaooi деп арын дамчыштыр кирип болур.

Шолбан Кара-оолдун адындан ВКОНТАКТЫГА меге медээ база тарай хона берген. Ону кым кылганын тодарадып турар.

ТР-нің албан-езузу-биле сайтызындан.

ТЫВАДА ШВЕД КОМПАНИЯ

(Тончүзү. Эгези 1-ги арында).

Алдын тывыжы келир үеде республика болгаш кожуун, суму бюджеттеринче үндүрүлгелерин хемчээлин көвүдөдир дээрзинге таарзымас аргавыс чок. "Тардан голд" компанияда бөгүндө безин 158 үндезин чурттакчылар (ол дээрге нити ажилдакчыларның 38 хуузу-дур) ажилдап турар-дыр, ол база өөрүнчүг-дүр. Бо сан ооң-биле кызыгаарлаттынмас-ла болгай.

"Тардан голд" компаниязы тус черниң чурттакчыларына геология-шинчилел болгаш даг болбаа-зырадыр адырның специалистерин белеткээринге таарымчалыг шөл болур дээрзинге бүзүреливис улуг. Силерниң дидим эгелээш-киннериңер, мергежиңерге бердинген чоруунар, солун технологияларыңар болгаш чедишкениңер республиканың аныяк-өскениңге мергежил шилип алырының эки угланышкыны-дыр деп бодап тур мен.

Сеткилдин ханызындан силерге чедишкениң күзедим. Моон сонгаар-даа бот-боттарывыска солун болгаш ажыктыг кады ажилдажылгаларны кылыр бис дээрзинге идегедим. Тыва Республиканың Чазаа партнерлар болурун, кады ажилдажылганы бедин-биле үнелээр дээрзин бадыткап тур мен — деп, Шолбан Валерьевич байыр чедирди.

Харыы сөс ап, байыр чедиргеш, дээрги Престон Хаскелл кады ажилдажылга дээш өөрүшкүзүн илередип, каас-чараш, бай-байлак Тыва черге мөгейип, ооң бойдус байлаанга хумагалыг болурун аазап, ооң ажил-ишчи чону-биле ажилдаар аас-кежиктиг болганын өөрүшкүзүн сеткилиниң ханызындан илеретти. Алдын тывыжының фабриказын ажыдып, чугула херек бүгү документацияны чедишкениң чорутканын өөрүшкүзүн илеретти. Ол улуургак бай хөрөңгитен звес, а биче сеткилдиг, ажил-херекчи кижидир

дээрзин эскердивис. Очулдурукчузуун безин ол "мээң удуртукчум" деп үнелээр кижидир болду. Ажыл-агыйжы планга хамаарыштыр ол чоокку ийи чылда алдын тывыжын 1000-1200 килограмм чедир өстүрер сорулгалыын дыңнатты. Июль-август айларда чоруткан баштайгы шенелделер эки түн-нелдерни көргүскенин, бөгүнге чедир "Тардан голд" 55 килограмм алдынны бүдүргенин ол демдегледди.

Чаа бүдүрүлгениң удуртукчулары алдын тывыжы бойдуска хора чедирбес, а республикага хөй немелде орулганы бээр дээрзин бүзүретти.

Байырлалды "Саян" ансамблиниң артистериниң болгаш Тываның уран чүүлүнүң тергилериниң солун концерти улам каастады.

Светлана БАЛЧЫР.

Auriant Mining компанияның бөлүктөрүнүн чың директору Д.Александров, дээрги Престон Хаскелл, "Тардан голд" КХН-ниң чыңгыне директору Игорь Оглоз.

Владимир САВИНЫХТЫҢ тырттыргач чур

Чаа фабриканың дүлгүзүрүн ооң директору хүлээп алган.

Тываның, Россияның, Швецияның туктарын көдүрүп турар

АЪШ-ЧЕМ ЯРМАРКАЗЫ. ОЛ КАНДЫГЫЛ?

Күстүң башкы айы үнгелекте, Кызылдың төп базар чоогунда база улуг садыглар чанында катчимис, мөөгү, өске-даа ногаа аймаа саткан чон хүн-бүрү немежиң турары садып алыкчыларга-даа, сайгарлыкчыларга-даа ажыктың көрүп чор бис. Ол хамаанчок барыын кожууннар-биле Кызыл аразында оруктар белдиринде эрткен-дүшкен чонга бойдустуң хайырлалын сайгаргаш, оон алган орулгазы-биле удавас школа баар ажы-төлүңге идик-хеп, өөредилге херексели дээш, чүнү сатпас дээр.

Эң ылаңгыя Кызылдың бир төп кудумчузунда суббота санында көдээ ажил-агый ярмарказын организаптап, хоорайжыларга, оон-моон келген чонга тыва аш-чем, ногаа, идик-хеп аймаа, суй-белектер, тыва өг херекселдери, аът-шары дериглерин саарып-садып турарын чон өөрүп, чаңчыгып, ол хүннү кээрин четтикпейн манаарлар. Чүге дээрге шывыглыг рынокта 1 кг эт өртээ 290 рубль чедип турда, көдээ ажил-агый ярмарказында 200-тен ашлайн турар болгай. Бир солун чүүл кожуун удуртукчузу даргалар сайгарлыкчылары-биле кады кээп башкаржып, үн алпаардын микрофон дамчыштыр реклама-чаралдар, сүмелер берип, чонну кыйгырып турары өөрүнчүг. Чамдык үелерде ярмарка удуртукчулары концерт, хөгжүмнүг дамчыдылга дамчыдып бээри

өөрүнчүг-даа, чоргааранчыг-даа. Хөглексээн кижиди микрофону туткаш ырлап-даа, танчылап-даа турар-ла. Ярмаркага чоок-кавы регионнарда боттарының бараанын саарып, орулгалыг чоруп турарлары-даа бар. Ында база-ла аш-чем аймаа, херекселдин барааннары колдаан болур. Кайда садып алыкчыны сонургадыптар шынарлыг, чаа бүдүрген чүүлдер бар болдур ында чон чыгы берген турар чораан.

Өске черлерден эккелген ногаа аймаан, эң ылаңгыя апрель эгезинде садып-саарган помидорнуң кызылгырын, бышканын баштай магадап көрүп турганым сактыдыр мен. Чоокта чаа "Аргумент недели" сеткүүлге үнген "Арыг хоран" ("Чистый яд") деп эгени номчаанымны сактып келгеш, сеткилимге бир-ле анчыг чүүл кирип, чайгаар чексиниксээм-даа кээр,

дегийт оон ырап чорупчук мен. Кижиге сыгаан звес ол та чүм. Чүл дээрге, ыраккы чөөн чүкте Владивосток, Хабаровскиден эгелээш, Находка, Забайкалье, Еврей автономнуг область, Иркутск, Омск, мурнуу Урал, Краснодар крайга чедир кыдат сайгарлыкчылар ол черлерден арендага алганы, ол ышкаш октаттыңан черлерни чик-даа өртекке, халаска-даа, чөпшээрел чокка-даа алган шөлдеринге полиэтилен пленкалардан кылганы муң-муң шөлдерлиг теплицаларыга өстүрүп-ажааганы помидорлары Россияның кандыг-даа сорттуг помидорларындан дүрген быжар. Ынчангаш ол черлерниң садыг четкилеринде өртээ чик, харындаа Москва хоорайның садыгларында безин саартынып чоруп турар. Россияның Ыраккы чөөн чүгүнден барыын чүгүңге чедир арендага алганы хову-шөлдеринде теплица ажил-агыйлыг муң-муң кыдат сайгарлыкчы өнүктүрүшүшак-үе сагывас, мога-шылаг чок, кижиди болганы энешпес чон дээрзин билир бис. Устүнде адаан регионнарда ажилдап-чурттап турган бо сайгарлыкчыларның ажил-агыйын, турар черин Россияның миграция албанынын, Россияның хереклекчилер хайгааралынын ажилдакчылары хынал көөргө, кири бижидилгези шагда-ла төнгени-даа бар, турган чери

ажылгал чок апаарга ол-бо арга-биле өске черлерге чоруй барганы-даа бар болуп турар. Бүгү чоруткан хыналдаларның түннелден көөргө, ук сеткүүлдүн "Арыг хоран" деп бижээн чүүлүңге айытканы дег, ногаа аймаа дүжүктүр болзун дээш хөлөзиге алган шөлдеринге хораныг бүдүмелдерни -- "Нитрит", "Дуст", "Пестицидин", "Формальдигин" эзилдириин каш катап нормадан ажыраагылаанындан ногаа аймаа хөөп, дүрген, эрте быжып, өңчүзүнү, хемчээли-биле бистиинден ылгалып турары ол. Олар теплицалар шывыгына ажылгап каапканы полиэтилен пленкаларны, минералдыг хөй бүдүмелдерге ажылгап турганы ыяш-демир доскаарларны өрттедип турганындан, каш чыл эрткенде ол черлерден дүжүт үнмейн баарга, өске черлерден улаштыр шөл ап турганы илерээн. Харын-даа чоогувуста Абаканда аэропорт чоогунда пленкалыг хөй теплицаны ынчалдыр өрттөткенинден дээр-биле тудушкан кара ыштан ойлап, самолеттарны өске аэропортка хондуруп турган таварылга база бар. Шак ыңдыг чүүлдерни өске-даа массалыг информация чепсектеринден номчаан, көргөн болгаш бижип олурарым ол. А тыва чон аажок экииргек, дузааргак, дыңнангыр болгай бис, өскөн-төрээн черивиске ыңдыг хайыра чок таварылга болбас

болзун дээш угаадып ораа. Бистиң Тываның азы бүдүрүкчүлериниң проду экологтуг арыг дээрзин черден келген аалчылар дораан эскерип каарын звес дыңнаан мен. Малчыны чап чаа эккелген сүүзүннү ак чөмнениң каш ян ногааажиларның амданыглары кажанда-даа садыпчыларын өөртүр.

Бижээн чүүлүмнү дооз Кыдат дээрге делегейд чурттакчылыг, бүгү талазы-сайзыраңгай, бистиң-биле хелбээ улуг чурт-тур деглекседим. Ооң делге вискээринде үе-дүптөн бээр тап келген ам-даа чурттап тыва сөөк чонувус бар, жинейден үнгенден бээр, хонук чеде берди" деп ыргачер-чуртувус аразыңга ара чораан чон-дур бис. А сайгарлыкчыларны бижээ дег, шупту ыңдыг звес. Олар даа кандыг-даа черге эа ээлдек, хүндүлээчел, дуза ынчангаш кыдат кижиди бүрзектиң кайы-даа черинг туг-чоргаар чурттап, ажил кылып, өске чоннуң культуу дылын өөренип хүнд чоруурлар.

Маадыр-оол АР

Кызыл хоорай.

«КҮЗЕЛИВИС БАЖЫҢЫ»

• Чаа тудугнуң таваан салган

Республиканың профессионал культура ажилдакчыларынга «Күзеливис болган бажың» деп кыйгырыг-биле туттунуп эгелээр тавааның бирги туу-байырыг Кызылдың чөөн талакы микрорайонунга культура ажилдакчы-лары-биле кады Тыва Респуб-ликаның Баштыңы Шолбан Кара-оолга байырлаг салган.

Культура ажилдакчыларынга кызыл тудар дээн айтырыгны баштыңы бо чазын оларның-чаа ужуражылга үезинде чугаа-ла болгаш чогуур яамаларга ведомстволарга даал-жарны берген турган. Капитал тудугну кылырынга 216000 муң рубль чарыгдаттынар турган. Тудугну «Хөгжүмчү» чуртталга-тудуг кооперативи тудар болгаш ча-а тудулдың 30 хуузу салыр, а 70 хуузу республика бюджетинден кшаландырар. Чуртталга-тудуг кооперативинче 140 артистер рес-публиканың аңгы-аңгы концерт-тер коллективтеринден кирген. Культура ажилдакчыларынга куну езулуг байырлаг болган.

Чүге дизе оларның коллективтери үениң аайы-биле чаарттынып, сан талазы-биле көвүдөп, бажың-бал-гат чогу-биле анык артистерниң бажың хөлезилеп чурттап турарын эки билер бис. Ынчангаш мындыг чаагай үүлени эгелеп, кылып турар республиканың Чазаанга, Чазак Баштыңы Ш.В. Кара-оолга өөрүп четтиргенин илереткен сестер кел-ген кижилер бүрүзүнүң арын-шырай-ларында, карактарында чуруп каан дег көстүп турду. Чүлдүм кудум-чузунда буступ дүшкен чуртталга бажыңдан аңгыда, чаа чуртталга бажыңы туттунмаан деп чугаа-лажып турдулар. Ол дээрже 50-60 чылдарда туттунган ниити чуртталга бажыңы деп билер мен. Өөрзүн кижилер Чазак Баштыңы Ш. Кара-оолдун бирги туу-бу салыр шөл-чүгөшче үнүп келирин адыш часкаашкыннары-биле уткуп алдылар.

— Чаа бажыңның ханаларын тудуп, бир дугаар туу-буну, бажыңның таваан салып тура-рыңар-биле байыр чедирип тур мен. Силерниң чурттаар бажы-

ңыңар хоорайның база бир чараш кварталы болур. Инженер-комму-никация ажилдарын чорудары-биле Чазак 40 млн. рубльди үндүр-ген. Тудуг кооперативиниң кежи-гүннери чылыг, чырык, изиг, соок суглуг бажыңга чурттаары-биле хей ажилдар кылдынган. Келир үеде силерниң кварталыңар хоо-райның эң-не чараш булуңу болур. Хоорайның чаа кварталы-республи-када бир дугаар комплекстиг тудуг-хоорайы болур—деп, Шолбан Валерьевич чыылган чонга таныштырарга, улустуң өөрзүн «ура» деп сестер адыш часкаашкыны-биле холужуп турду.

Чаа чуртталга тудуунуң таваан салырының езулалыңа Лопсан Түптен башкы ак орукту күзеп, номчаанының соонда, Чазак Баштыңы Ш. Кара-оол бирги туу-буну салган. Аңаа тудуг сайы-ды В. Сат, культура сайыды В. Донгак, «УКС» КАН-ның чыгыне директору В. Келин, «Хөгжүмчү» тудуг кооперативтиң даргазы А. Ховалыг киришкен.

Күзөл күштүг дээр болгай,

«Күзеливис болган бажың» деп кыйгырыг боттанып, чалыы хоора-

йывыска чаа тудуг-хоорай тут-тунуп, сайзырап-ла турар болзунам.

Бистиң корр.

УЖУРАЖЫЛГА

Каш хонгаш, чаа өөредилге чылы эгелээр. Бүгү-ле өөредилге черлеринде ол талазы-биле белеткел ажилдарының кидин тулук үези бо. Аңаа чергелештир бо чылын дужаап кирип алган биргикурсчуларның ужуражылгалары ортумак болгаш дээди өөредилге черлеринде эгелей берген. Дүүн, шак-ла мындыг ужуражылга Тываның күрүне университетиниң филология факультетинге болуп эрткен.

Ук ужуражылга ТывКУ-нун филология салбырының деканы Елена Тадар-ооловна Бады-генин удуртулгазы-биле эрткен хонгаш, аңаа орус дыл кафе-дриниң эргелекчизи Урана Бай-ооловна Даржаа, Айлана Реевна Куулар киришкеннер.

Дыл талазы-биле үш аңгы үш түрүкчү бо чылын бир дугаар ренип кирген студентилерниң ужуражылгазының үезинде анык-кыс бот-боттары-биле, башкылары-биле таныжып алырындан аңгыда, өөредилге программалары кандыг улурун, хун чуруму, ниити чурт-талга бажыңының дугайында, сти-дия төлөвирин канчаар «ажыл-п» алырын, кандыг шылгалдалар терин, бирги семестр кандыг улур дээн чижектег хей-ле тырыгларга тодаргай харыы-ны билип алганнар. Ужура-жылга соонда биргикурсчуларның й-ады көдүрлүп, өөренир-нинерин четтикпейн манап турган-га, карактарында отчураштар хып-рады. Өөредилге чылының бү-үзүндө болуп эрткен бо ужуражылга бирги курсчу сур-улдарга уттундурбас кылдыр-тып калганы чугаажок.

Белекмаа ООРЖАК.

Кара-Хөлче аргыжылганың оруу дээш ...

• Сеткилден сактыышкын

Бай-Тайга кожуунуң Кара-Хөл сумузу — төрзүн Тывавыстың эң ырак, кыдыг-кызыгаар черлериниң бирээзи. Кара-Хөлдүн турар чери онзагай чараш, оран-таңдызы ка-дыр-кашпал хаялары шуут бир-янзы чурумалдыг, арга-арыы Алаш, Дапсы хемнерин ийи улуг таңды аразында, эң чараш Маны-гыны катап-катап кайгап турук-саары келир. Мындыг чараш оран-ның чону база онзагай, аажы-чаңы эвилең-элдек, хүндүлээчел, чугаа-кыр, оюн-баштаа үзүлбес, шырай-лары чазык-чаагай, долгандыр бойдузунга дөмөйлөшкөк чараш-даа чон.

Чоннуң кожуун төвү Тээли, кожазы Барыын-Хемчик, Ак-Довурак хоорай-биле аргыжыл-газы 1970 чылдарның бирги чар-тыында чедир эң берге байдалга турган. Чоннуң аргыжылга оруун эң берге кадыр-берт хая-даштыг черлер-биле иззэн турду. Кол-хозтуң кадарчылары, көдээ чон суурже безин хемелеп аргыжып турду. Чонга улуг буянны чедирген колхоз даргазы Богадыр Сам-буевич Кошкар-оол чонун эвилел-деп тургаш, шапкын Алашты кежир-б көвүргүңү ыяш-биле туттурган. Чагырга черинге ажилдап турар үелеримде (1998-2000 ч.) дарганың адын мөңгөждидери-биле бир улуг кудумчуну адаанывыс чөптүг.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының депутатында кандидат, чаңгыс чер-чурттууус, Тываның, Кара-Хөлдүн база бир төлөптиг оглу, күрүне ажилдакчызы, генерал-майор Владимир Бора-евич Кара-Салдың бүзүрөттиргени болуп Алаштын ужу-бажыңга, суурларга, Даспыга кандидатты чонга ужураштырып турган үемде, Кара-Хөлдүн аныяктары мени суму чагыргазының даргазының кан-дидады кылдыр деткип үндүр-геннер. Ол соңгулдада В.Б. Кара-Сал эки түннелдиг эрткен. Чагыр-га даргазының албан-дужаалыңа чон мени ийги удаа соңгуп алганнар. Чонум ынчаар меңээ бүзүрээниң чоргаарланым мен.

Ол ажилдап турган чылда-рымда 1970 чылдарның көвүргү-

лери шуут үрелген, ондактыг бай-далга келген. Сумунуң бурунгаар сорулгалыг планынга ийи көвүргү-нүң акшаландырышкынын кири-ген мен. Москвада күрүне ажи-лында ажилдап турар чаңгыс чер-чурттууус, Россияның Маадыры, Россияның Онза байдалдар тала-зы-биле сайыды С. Шойгужа ТР-ниң Улуг Хуралының депутаты В. Кара-Салды дамчыштыр дилеглиг айтырыгны кирип, ажилды чору-дуп эгелээним ол. Бо айтырыгны 1998 чылдың май төңчүзүндө эгеледим. Айтырыг кончук нарын, болдунмас чыгыы турду. Ынчалза-даа В.Б. Кара-Салдың тура-сорук-тук ажылы тиилеп үнген. Харыл-зааны-даа тудуп, чугаалары-даа чоруткан кижилер ол чүве.

Кара-Хөл суму чагыргазының дилеглиг доктаалын, эрги көвүргү-лериң байдалын көргүскен чурук-тарны (ынчан аэропорт начальниги турган Сергей Дүмөн-оолович Иргит кылган) С.К. Шойгужа чедир-геш, сүмележири-биле В.Б. Кара-Сал чорупкан.

1999 чылдың төңчүзүндө, шала кежээликтей В. Кара-Салдың бажыңыңа чедер бердим. Ол кон-чук бөдүүн сеткилдиг, хүндүлээчел кижилер чораш. Чугаа кадында мени «хүреген» деп каап олурар. Ниити байдалды тайылбырлап олурарга, солун-даа, берге-даа, дадагалзал-даа туруп кээр. Владимир Бора-евич кылыр мындыг ажилдарны айтып берди: Кара-Хөлдүн оруун күрүне оруунуң балансыныче кириер, ийи көвүргүңү ажылгалдан үнген деп актының төлөвилелин кылыр херек дээн. Эртенинде ажил-агы аайы-биле Тываның автоорук эргелинин даргазы С.С. Санаага баргаш, байдалды тайылбырладым. Ол дыннап олур-гаш, Кара-Хөлдүн оруу колхозтун балансында хевээр-дир, күрү-ненинче кириеринге үелер херек, Ак-Довурактың орук-септелге ба-за орук-көвүргү черлериниң дар-галарыңа ужуражырын сүмеледи. Ол дораан Ак-Довурактың орук-септелге чериниң даргазы М. Хертековичке четтим. Кара-Хөл-дүн оруун хүлээп алырыңа ындыг-

ла хөөн чок болду. Ында чылда-гаан-на бар, чүге дизе ийи көвүргү-эң-не берге байдалда турганы шын. Салчак-оол Саянович Санаа Кара-Хөлдүн оруун өөренип көөрү-биле боду келгеш, көвүргүлөр шуут-ла ажылгалдан үнгенинге бүзүрзүн. Суур үстүндө Берт-Боом оруунга даргавыс мунгарал калган, орукту дескилээринге база дузаны кадар болду.

Кара-Хөлдүн өөжүңе дышта-нып хонган бис. Даң бажында туруп кээрвиске, даргавыс бедик черге үне берген, Кара-Хөлдү магадаан тур. «Мындыг чараш бой-дустуг, аргы агаарлыг черге чон-нуң аргыжылга оруун, быжыг көвү-ргүңү кылбайн, каяа ону кылыр боор» —деп, чугаалап турганын дыңнааш, амырай-ла берген бис. Ол-ла чылын Берт-Боом оруунун байдалын көөрү-биле орук чери-ниң инженери келди. «Орук дес-килээр сайны кайыын алырыл, дарга?» — деп айтырарга: «Ол-ла черинден» деп харыылаарымга: «Черин харамнанмас, магалыг-дыр, аа» — деп баштактанды.

Ынчалдыр Кара-Хөл суурга чедир орук күрүне оруу кылыры шиитпирлеттинген. Берт-Боом оруу туттунган. Ам көвүргүлери-вис бар. Кызылга В. Кара-Сал, С. Са-наа олар-биле ужуражып чораш, база-ла Кара-Хөл оглу, Новоси-бирскиге көвүргү-тудуг инженер институтун дооскан Мам-оол Сам-данчап-биле ужурашкаш, көвү-ргүлөр дугайында чугаалааш, дуза кадарын диледим. Ол бүгүнүң хем-чээлдери база чуруктары турган болза ала, дээрже амырай-ла бер-ген мен. Бар материалдар шупту холумда болгай. Үш хонгаш ап алыр сен дээш, хол тудушкаш, чо-руптувус. Бүгү херек чүүлдерни кылгаш, санааш, шыйып каан, ажилдың улуун көргөш, Хертеко-вич үш хонук удуваан-дыр деп билдим.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының депутаты Владимир Бораевич документи-леримни алгаш: «Эр хей Салчакович, Кара-Хөлдүн езулуг күдээзи атты бадыт-кадың. Бо айтырыгны, кожуун,

сумуда амдыызында кымга-даа билдиртпес, аа» — деп чагып калды.

Ынчалдыр Кара-Хөлге көвү-ргүлөр тударының акшаланды-рышкыны Бүгү Россияның «Чаң-гыс демниг Россия» политиктиг партиясының деткимчези-биле бот-танган. Ооң чагыкчылары — Кара-Хөл суму чагырга чери, Тываның автоорук эргелили биле көвүргү-лөр тудар албан чери болган. Ниитизи-биле көвүргүлөр тудуунун төлөвилелин 2000 чылга чедир кылган. Ол үеде кожуунуң колле-гия хуралыңа туразы улуг, удуртур черлериниң даргаларын ажыр ай-тырыглар шиитпирлеп хөдөлип ту-рар дээш сөөлгү доңгулда алган черим база бар. Аңаа харыы кыл-дыр «Тус черлер чагыргаларының бот-башкарылга дугайында» хоой-лузунга даянганымны харыы-ладым.

«Чаңгыс демниг Россия» поли-тиктиг партияның Тывада регион салбырының секретары Ш. Кара-оол Кара-Хөлдүн көвүргүлериңге акшаландырышкыны чедип алыр талазы-биле улуг ажилды ол үеде партияның иштинге чорутканын онзалап демделээр апар. Черле ынчаш бөдүүн чон дээш сагыш човаашкынныг ажил-херектерни боттандырырыңа киржилгези дээш, «Чаңгыс демниг Россия» пар-тияның удуртукчузу В.В. Путинге, политчөөлүл кежигүнү, Россия-ның Маадыры, ам Москва обла-зының губернатору С.К. Шойгужа, ооң адазы, күрүне ажилдакчызы К.С. Шойгунуң чырыткылыг турас-каалыңа, ооң өг-бүлезинге, ажи-төлүңге, Кара-Хөлдүн чоргар оглу, генерал-майор В.Б. Кара-Салдың чырыткылыг адынга, Тыва Респу-бликаның Баштыңы Ш. Кара-оолга, Тываның автоорук эргелинин даргазы С.С. Санаага, инженер М.Х. Самданчапка, эжим А.Д. Иргитке, чолаачы оглум Ч.И. Дор-жуга, кара-хөлчүлериң дилзэн боттандырганыңа улуу-биле өөрүп чору мен.

Кара-хөлчүлөр, силер-биле бис!

Иван ДОРЖУ.

Каа-Хем суур.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

2011 чылда Тыва Республиканың девискээринге медицинаның халас дузазын Россия Федерациязының хамаатыларына көргүзериниң күрүнө магадылалдарының программасынга өскерилгелер кириериниң дугайында
2012 чылдың апрель 11 №165 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. 2011 чылдың март 4-те Тыва Республиканың Чазаның №164 доктаалы-биле бадылааны 2011 чылда Тыва Республиканың девискээринге медицинаның халас дузазын Россия Федерациязының хамаатыларына көргүзериниң күрүнө магадылалдарының программасынга (моон соңгаар-Программа дээр) дараазында өскерилгелерни кириер:

а) V кезекте:

он бешки абзацта "259,94" деп саннарны "262,78" деп саннар-биле солугу;

он чедиги абзацта "3000,16" деп саннарны "2880,83" деп саннар-биле солугу;

он сески абзацта "1303,11" деп саннарны "1334,78" деп саннар-биле солугу;

он тоску абзацты дараазында эдилге-биле бижиер:

"Акшаландырышкынның беш чүүлдеринге ыяп-ла медицина камгаладылганының акша-хөреңгизин барымдаалап 2011 чылда программаның бадылаттыгын өртээ 3232,038 млн. рубль болган, ооң иштинде: республика болгаш муниципалитеттер бюджеттериниң акша-хөреңгизи-1265,808 млн. рубль, ыяп-ла медицина камгаладылганы системаның акша-хөреңгизи-1966,229 млн. рубль, ооң иштинде нормалаан камгаладылганы курлавыры 34,2 млн. рубль болган";

чээрби абзацты дараазында эдилге-биле бижиер:

"Программаны акшаландырышкын кижиле бүрүзүңге онааштыр бадылаттыгын нормативи 10377,03 рубль, ооң иштинде: бюджеттериниң акша-хөреңгизинден 3992,38 рубль, ыяп-ла медицина камгаладылганы системаның акша-хөреңгизи-6384,65 рубль болган";

Даштыкы садыглаашкынче угланган биче болгаш ортумак бүдүрүлгелериниң делгелге-ярмарка болгаш конгресс хемчеглеринге, семинарларга, конференцияларга, «төгерики столдарга» болгаш өске-даа барааннарны (ажылдарны, ачы-дузаны) даштыкы рынокче үндүрери-биле холбашкан хемчеглеринге киржилгезиниң чарыгдалдарының кезинге субсидия бээриниң дугайында дүрүмге болгаш Тыва Республиканың ведомствонуң тускай сорулгалыг программаларын ажилдап кылырының, бадылаарының, күүседириниң болгаш күүселдезин үнелээриниң чурумунга өскерилгелер кириериниң дугайында
2012 чылдың апрель 12 №169 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. 2011 чылдың август 26-да Тыва Республиканың Чазаның «Барааннарны (ажылдарны, ачы-дузаны) даштыкы рынокче үндүрери-биле холбашкан делгелге-ярмарка болгаш конгресс хемчеглеринге, семинарларга, конференцияларга, «төгерики столдарга» болгаш делегейниң өске-даа хемчеглеринге киржиринге биче болгаш ортумак бүдүрүлгелериниң даштыкыже угланган чарыгдалдарының кезинге субсидия тыпсырының дугайында дүрүмү бадылаарының дугайында» № 524 доктаалында бадылааны даштыкы садыглаашкынче угланган биче болгаш ортумак бүдүрүлгелериниң делгелге-ярмарка болгаш конгресс хемчеглеринге, семинарларга, конференцияларга, «төгерики столдарга» болгаш өске-даа барааннарны (ажылдарны, ачы-дузаны) даштыкы рынокче үндүрери-биле холбашкан хемчеглеринге киржилгезиниң чарыгдалдарының кезинге субсидия бээриниң дугайында дүрүмге болгаш Тыва Республиканың ведомствонуң тускай сорулгалыг программаларын ажилдап кылырының, бадылаарының, күүседириниң болгаш күүселдезин үнелээриниң чурумунга дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 2 пунктта "делегей хемчеглери-биле" деп сөстүн соонга "холбашкан" деп сөстү немээр;

2) 3 пунктта "Организакчы" деп сөстү "төлээлеткен орган" деп сөстер-биле солугу; "биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукту деткириниң айтырыгының талазы-биле" деп сөстерни "даштыкы экономиктиг харылзааларны сайзырадырынга

чээрби ийги абзацты дараазында эдилге-биле бижиер:

"программаның чедишпес кезээнин өртээ 1176726,7 млн. рубль азы 26,7 хуу болган: ооң иштинде бюджет акша-хөреңгилеринден-488,6 млн. рубль азы 27,8 хуу, БМК-ның акша-хөреңгизинден-688,178 млн. рубль азы 25,9 хуу";

б) VIII кезекте:

үшкү абзацта "8,341" деп саннарны "8,252" деп саннар-биле солугу;

бешки абзацта "0,026" деп саннарны "0,025" деп саннар-биле солугу;

в) IX кезекте:

үшкү абзацта "259,94" деп саннарны "262,78" деп саннар-биле солугу;

бешки абзацта "3000,16" деп саннарны "2880,83" деп саннар-биле солугу;

алдыгы абзацта "1303,11" деп саннарны "1334,78" деп саннар-биле солугу;

он дөрткү абзацты дараазында эдилге-биле бижиер:

"Программаны акшаландырышкын Тыва Республика талазы-биле кижиле онааштыр бадылаан нормативи саң-хөө аргаларын барымдаалап, ортумак-биле 10377,03 рубль болган, ооң иштинде бюджеттериниң акша-хөреңгизинден 3992,38 рубль, ыяп-ла медицина камгаладылганы системаның акша-хөреңгизинден-6384,65 рубль болган";

2. Бо доктаалды "Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарга парлаар.

3. Бо доктаал 2011 чылдың январь 1-ниң соонда тыптып келир эрге-хоойлу айтырыгыларынга хамааржыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар
М. КОЗЛОВ.

киржири турар биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктуң ээлерин болгаш организацияларны деткириниң талазы-биле" деп сөстер-биле солугу;

3) 7 пунктта "2011 чылдың апрель 29-та Россияның Экономиктиг хөгжүлде яамызының "Россия Федерациязыны субъектилеринде биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктуң күрүнө деткимчезин көргүзеринге дүшүр боттандырып турар хемчеглерни акшаландырышкын-биле 2011 чылда бюджеттеринге субсидиялар тыпсыры-биле Россия Федерациязының субъектилериниң конкурс шиллелгезиниң чурумун дугайында" № 204 дужаалыга үндезилеп" деп сөстерни ал кааптар;

4) 8 пунктта "парлаар" деп сөстүн мурнунга "конкурс эрттиреринге чедир 30 хонук артканда" деп сөстерни немээр, "Конкурс организакчызының шиитпирин барымдаалап" деп сөстерни ал кааптар;

5) 9 пунктта "Конкурстуң организакчызы" деп сөстерни "төлээлеткен орган" деп сөстер-биле солугу;

6) 10 пунктуну дараазында эдилге-биле бижиер:

"10. Биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктуң ээлериниң кирген билдиришкын төлээлекчи орган оларның киргени-биле тускай журналга бүрүткээр, ол дептерни дугаарлаар, көктээр, аңаа таңманы базар болгаш бүрүткээр хунден 10 хонуктуң дургузунда чарыгдалдарга субсидия бээриниң дугайында азы субсидия тыпсырындан ойталаарының дугайында (ойталаашкынның чылдагаанын айтыпшыаан) дыңнадыгы биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктуң ээлеринче чорудар";

7) 11 пунктуну дараазында эдилге-биле

бижиер:

"11. Биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктуң ээлерин субсидия алыры-биле төлээлекчи органче дараазында документилерни хары угда кириер:

1) күрүнө бүрүткелениң дугайында херечилелиниң бадыткаан хоолгазын;

2) үндүрүг органына учетка тургусканының дугайында херечилелиниң бадыткаан хоолгазын;

3) биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктуң ээлериниң эрткен чылда ажил-чорудулгазының дугайында бүдүрүлгениң удуртукчузунуң азы хуу сайгарлыкчының ат салып бадыткаан отчетун;

4) билдиришкын, биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктуң ээлериниң даштыкыга делгелге-ярмарка хемчеглеринге киржилгезин азы ниити делгелге делгелге шөлдерин керээлиг арендааланының өрттөн төлээринге оларның салышкынын бадыткап турар документилериниң хоолгазын;

5) төлевир поручениелериниң биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктуң бүдүрүлгелериниң удуртукчуларының болгаш банкының бадыткааны азы биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктуң бүдүрүлгелериниң удуртукчуларының бадыткааны, даштыкыга делгелге-ярмарка хемчеглеринге киржилгези-биле холбашкан чарыгдалдарны бадыткап турар касса документилериниң хоолгазын;

6) биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктуң бүдүрүлгелериниң удуртукчуларының (хуу сайгарлыкчының) бадыткааны делгелге шөлдерин арендааларының керээлериниң хоолгазын;

7) даштыкыга делгелге-ярмарка хемчеглеринге киржири-биле холбашкан чарыгдалдарны төлээринге субсидияларның хемчээлиниң санаашкынын;

8) биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктуң ээлеринде үндүрүг болгаш Россия Федерациязының бюджет системаның албан төлээр өске-даа төлевирлер талазы-биле сөөлгү отчеттуг айда өрезиниң чогуу бадыткап турар үндүрүг органының шынзылганын;

8) 14 пунктта "Конкурстуң организакчызы" деп сөстерни "төлээлеткен орган" деп сөстер-биле солугу;

9) 15 пунктта "Конкурстуң организак-

Тыва Республиканың девискээринге регион деңгелдег онза байдалдың кириериниң дугайында

2012 чылдың август 17 №459 Кызыл хоорай

1994 чылдың декабрь 21-де "Чурттакчы чонну болгаш девискээрлерни бойдустуң болгаш техногенниг хевирлиг онза байдалдардан камгалаарының дугайында" №68-ФХ Федералдыг хоойлуга, 2003 чылдың декабрь 30-де Тыва Республиканың Чазаның "Онза байдалдарны болдурбазының болгаш чайладырының чаңгыс аай күрүнө системаның дугайында" №794, 2007 чылдың май 21-де "Бойдус болгаш техногенниг хевирлиг онза байдалдарның классификациязының дугайында" №304 доктаалдарына дүшүрүг, регион ужур-дузалыг автомобиль оруктарының болгаш көвүрүглериниң аргыжар кезээниң үрелиринге чедирип турар сугур частарның болуп турары-биле, а ол ышкаш онза байдалдарны уржуктарын чайладыр сорулга-биле, Тыва Республиканың Чазаның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың девискээринге регион деңгелдег онза байдалдың чурумун 2012 чылдың август 17-ден кириер.

2. Тыва Республиканың девискээринге регион деңгелдег онза байдалдарны болдурбас талазы-биле ажилдарның удуртукчузунга Тыва Республиканың удуртукчулар комплексиниң болгаш харылзаа сайыдының хүлээлгезин күүседип турар К.М. Сарыгларны томуйлаар.

3. Тыва Республиканың Орук-транспорт комплекзиниң болгаш харылзаа яамызы (Сарыглар) Тыва Республиканың Бойдус курлавыры болгаш экология яамызы-биле (Кара-Сал):

чызы" деп сөстерни "төлээлеткен сөстер-биле солугу;

10) 17 пунктуну дараазында бижиер:

"17. Конкурсту чарлаан хунда кирген чагыларны сайгарар билиштирин төлээлеткен ордурумнуң 10 пунктузун езугаар биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктуң чедирер кылдыр дыңнадыр";

11) 19 пунктта "Организакчы" сөстү "төлээлеткен орган" деп сөстер-биле солугу; "субсидияларны ажил-чорудулгазының дугайында" деп сөстерни "дугайында (моон соңгаар-дээр)" деп сөстер-биле солугу;

12) 20 пунктта "Организакчы" сөстү "төлээлеткен орган" деп сөстер-биле солугу;

13) 22 пунктта "ону ажил-чорудулгазының дугайында" деп сөстерни ал "Конкурстуң организакчызы" сөстерни "төлээлеткен орган" сөстер-биле солугу; "чедирер сөстерниң соонга "болгаш" көргүзүп турар үеде деткимче алыр анкетаны кириер, а ол ышкаш отчеттуг үениң (январь-декабрь) үнген ийи календарь чылының чыгыштыкы отчеттуг үениң соонда үнген чылдың 1-ге чедир (бо дүрүмнүң капсы) деп сөстерни немээр;

14) 23 пунктта "Конкурстуң организакчызы" деп сөстерни "төлээлеткен сөстер-биле солугу; "субсидияларны ажил-чорудулгазының дугайында" деп сөстер-биле солугу; "Организакчының" дээр "төлээлеткен органының" деп сөстер-биле солугу.

2. 2008 чылдың май 29-та Тыва Республиканың Чазаның №313 доктаалында Тыва Республиканың стволарның тускай сорулгалыг маларын ажилдап кылырының, күүседириниң болгаш үнелээриниң дугайында "г" иштики пунктта "болгаш бижимелди" деп сөстерни өскерилгелерни кириер.

3. Бо доктаалды "Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарга парлаар.
Тыва Республиканың Бас Чазаның Даргазы Ш. КАРА-БАДЫЛАНЫ

2012 чылдың август 21-ге чедир тунган онза байдалдарның уржуктарын чайладырының, а ол ышкаш республиканың девискээринге үер-чайыктың ба болурундан камгалаарының ажилдап кылыр болгаш Тыва Республиканың Чазаның Тыва Республиканың девискээринге онза байдалдар дурбазының болгаш чайладырының өрттүн айыыл чок чоруун ханды талазы-биле комиссиязының да бадылаар кылдыр кириер;

онза байдалдарның уржуктарын чайладырының талазы-биле септел тургузуушкун ажилдарының хемчеглери-биле санаашкынын 2012 чылдың август чедир боттандыраар болгаш ол хемчеглери-биле саналдарны кириер.

4. Онза байдалдың зоназында турар муниципалдыг район чагыргаларына чурттакчы чоннуң хандырылганының четчир дургузунда талазы-биле ажилдыг низастаарын, кол кичээнгеи хемчеглери-биле болгаш мал чарык белекелениңче угландырыларын сүмелдирер.

5. Бо доктаалды "Тувинская правда" болгаш "Шын" солуннарга парлаар.

6. Бо доктаалдың күүселди контролду Тыва Республиканың Чазаның Даргазының оралакчызы В.М. Б. Садыга дагзыр.

Тыва Республиканың Баш Чазаның Даргазы Ш. КАРА-БАДЫЛАНЫ

«Школаже баарынга дузалаш!»

ЧЕТТИРДИВИС, РОБЕРТ
ДЕРМЕЕВИЧ!

Чаа 2012-2013 өөредилге чылы эгелээринге четтир санныг хонуктар арткан.

Өөреникчи уругну школаже ийерде аңаа херек ном-дептер, өөредилге-херекселдери, идик-хеп, ийир аыш-чем, аай-дедир автоуулаар акша-төгөрик дээш-ле, да-не бүрүзүн дүвүредип кээр ийригилар кайы хөй. Бистин ниитиликтесте чединмес байдалдыг, азыр орулгалыг, хөй ажы-төлдүг болгаш ажил-агый-даа чок өгөлелер кончуг хөй. Үстүндө адаа-ым херек чүүлдер шупту акша-төгөрикке үзөр болганда оларга үг бергедээшкннерни таварыш-тып турары чажыт звес. Чедин-мес болгаш берге байдалдыг өгөлелерде өөреникчи ажы-төл чаа өөредилге чылынга белен эвезиле хөглүг конганың баштайгы ийи-үнүн дыңнавайн, башкылары болгаш эш-өөрү-биле ужуражып ийеин баар таварылгалар бо-ла илгуулар.

Бүдүн республикада шак чыг өг-бүлелерге дузалажыры-ме «Школа баарынга дузалаш!» акцияны чарлап, аңаа сайгар-лыкчы бүрүзүнүн идепкейлиг ийирин кыйгырганы онзагай.

Кызылдың № 14 школазының микрорайону Лопсанчап кудум-жундан эгелээш, алгы-кеш ады болгаш соңгу талакы чаларга чедир шөйлүп чоруткан. микрорайонда эки амыдырал илеп, кожууннардан көжүп ийгенер хөй, оларның аразында ир бижидилгези кожууннарда, бо дөргүл-төрелдериниң ба-аннарында сыңмарлажып, азы ажыңнар хөлезилеп чурттап руурлар-даа бар. Ажил-агый чок ажилдаар-даа туразы чок, ырадыкчы хөөннүг, ажы-төлүнүң өөредилге-кижизидилгезинге ки-енгей, тоомча чок, арага-дарыже идугар ада-иелерни чок деп илбас. Олар уругларын школа рудар аргазы чок: акша чок, дер идик-хеп чок, ажил чок, рттаар чер чок дээш-ле, чамдык а-иелерниң талазындан тургус-сла хомудалы, негелдези чок.

Школа — эртемнерже оруктун ажыгы болганда, оон дорт дээлгези — уругга ханы билигин эри болгаш чараш аажы-чаңга өөредип кижизидери болур. Ада-иелерниң өске социал айтырыг-рын дорт шиитпирлептер, арга-с чок. Ынчалза-даа школаларда

ажылдап турар социал башкылар боттарының талазындан чединмес байдалдыг ындыг өг-бүлелерге материалдыг-даа, моральдыг-даа дузаны өске албан черлериниң дузазы-биле болур-чогууру-биле хемчеглерни ап тургаш, ажил-дарны кылыр болгаш кылып-даа турар бис.

Школа баар аргазы чок өөре-никчи уругларывысты парта ар-тынга олуртур дээш, оон-моон ажыы-биле диленир бис. Үе чеже-даа берге бол, бистин аравыста эриг-баарлыг, дузааргак, чүвени медресе билир, буянныг, байлак сеткилдиг кижилерниң бары өөрүнчүг.

Ындыгларның бирээзинге шыы-рак сайгарлыкчы — Роберт Дормеевич Доржуну адавас аргам чок. Ачы-буян чедирилгезиниң дузазын олардан каш чыл улай ап, өөреникчилеривисти изиг-чем-биле хандырып база ол берге байдал-дыг өг-бүлелерге аыш-чем продук-туларын таарыштыр үлештирер арганы тып турар бис.

Роберт Дормеевич — бут кы-рынга быжыы-биле туруп келген, каш-каш садыг-саймаа точкалары-ның ээзи болур, аныак сайгар-лыкчы. Оон ажил-агыйжызы, коллективин билдигип удуртуп билири, кижилерге кичээнгелии, сагыш-човангыры — оон иштиги сагыш-сеткилинниң байлаа, мөзү-бүдүжүнүн чаражы черле онзагай-дыр. Оон бодунга болгаш коллективинге адрестээн өөрүп четтиришкн бижиктериниң хөйүн, хана долдур хоолааш азып каанын магадап көрдүм.

Кижилерге буянныг чүүлдү кылып чоруур ындыг улустун чоруу-даа чогуңгур, үүле-херээ-даа бүдүңгүр, чону-даа хөй, оруу-даа ажык болурун чугаалаксаан ийик мен.

Бо чаа үнүп оор өөредилге чылының эгелээни-биле бистин школаның коллективиниң, ада-иелериниң, өөреникчилеривистиң мурнундан Роберт Дормеевич Доржуга, оон удурткан коллек-тивинге, биске чедирип чоруур ачы-буяны дээш мөгөйип, өөрүп четтиргенивистиң чылыг сөстөрүн сөглөп, сайгарлыкчы чоруунар ам-даа чечектелип, сайзырап, хөгжүзүң! — деп йөрээдим.

Раиса ОНДАР,
социал педагог,
РФ-тин Журналистер эвилели-
ниң кежигүнү.

БУЯННЫГ ИШТИҢ КИЖИЛЕРИ

Башкы — чырык чер кырында кижиге төрелгетениң амыдыралче ак оруктун айтыкчызы болгаш үдекчи. Кандыг-даа мергежилди чедип алырда кижиге эртем-биле кижизидилге чугула болгай. Бо бүгүнү чедип алырынга башкы кижиниң мерген угааны өөре-никчи-даа, сургуул-даа кижиге улуг дузалыг болур. Ынчангаш башкы кижиге чүгле угланган эрте-минге өөредир звес, а өөреникчи-лерниң мөзү-бүдүштүг болурунга, ниитилеге, чон аразынга алдынып билиринге болгаш чурттуң төлөпиг хамаатылары (кадрлары) болу-рунга бүгү күжүн харам чокка өргүп чоруур.

Башкылаашкын ажылының дугайында бис, ТывКУ-нун фило-логия салбырының тыва дыл, тыва чогаал болгаш немелде даштыкы дылдар: англи, немец дыл баш-кызы деп мергежилдин сургуул-дары бир дугаар практикавысты аңгы-аңгы школаларга, инженер-техник факультетке эрткен өөредилге чылында эрттиргеш, билген бис.

Бирги башкылаашкын үезинде бергедээшкннер турган-даа болза, сургуул бүрүзү ону ажып эрттип, даанган ажылын күүседип шыдапканын чыыш үезинде түн-нээн. А бо харысалгалыг ажилды күүседип шыдаптарынга тыва дыл болгаш ниити дыл кафедразында

ажылдап турар башкыларывыстың арга-дуржулгазы, берген билии аажок дузалыг болган. А ол бүгү билигин өөреникчилерге чедимче-лиг болгаш делгеренгей кылдыр тайылбырлап, кижизидилге ажил-ды чорударынга өөредиглиг болган Каа-Хемниң Т.Б. Куулар аттыг дугаары 2 школазының тыва дыл болгаш тыва чогаал башкы-ларының эрттирген кичээлдери база үлүг-хуузуң кириген деп санаар-дыр бис.

Эртемденнерниң тодарадылга-зы-биле алырга, башкы кижиге хөй талалыг янзы-бүрү кылдыныг-ларны күүседип турар деп санап турар. Ол херек кырында сүме-лекчи, чурукчу, быжыкчы, даара-ныкчы, а чамдыкта артист-даа апаар. Башкы кижиниң бо бүгү буянныг ажил-херээн долузу-биле күүседип чорур башкыларга Көк-Тейниң № 2 дугаар ортумак шко-лазында тыва дыл болгаш тыва чогаал башкылары Алла Алдын-ооловна Куулар болгаш Айлана Борбак-ооловна Монгушту хамаа-рыштырып болур. Олар кичээл санында-ла өөреникчи бүрүзүнүн кичээнгеин хаара тудуп, класс-биле ажилдаары магаданчыг, кичээлдин төнгенин кижиге ожаавайн баар болду. Тыва дыл, тыва чогаал кичээлдерин амгы үениң техниктиг херекселдерин чедимчилиг ажы-лавышаан, кичээл бүрүзүндө ном-

биле ажилды чорудуп, янзы-бүрү үлелге материалдарын тургузуп, уругларның чогаадыкчы чоруун улам сайзырадып турарын улуг өөрүшкү-биле демдеглээр-дир бис. А өөреникчилерниң кичээл үезинде өскээр чардыгып ораын, башкызының айтырыгына харыы-лап шыдавайн барган таварылга чаңгыс-даа көрбедивис. Башкы-ларның өөреникчилерге чедирген билиинден оларның түннелдиг ажылы көстүп турду. Бичии чаш-тарны төрөөн тыва дылынга болгаш тыва чогаалга сонуггалын оттуруп, профессионал мергежи-линге сеткилинден бердингенин үнелеп көрдүвүс.

Бо бүгүнүн түннелинде, башкы мергежили кайгамчык ужуралдар-лыг, харысалгалыг болгаш хүн-дүткелдиг ажилдарның бирээзи деп түннел, биске үлегер бооп, арга-дуржулгазын берип, кичээл-деринге хөй санныг сургуулдарны аартыктавайн хүлээп алганы дээш ук школаның башкыларынга чет-тиргенивисти илередип тур бис. Чаа өөредилге чылында силерниң буянныг ажил-ижинерге улуг чедишкннерни, сагыш-сетки-лиңерге сергек хөөннү, сүлдө-сүзүүнү, хөй-адыңар бедик болурун күзедивис!

Снежана ШЫГЖАА,
ТывКУ-нун филология салбы-
рының 4-кү курузунун 1-ги
бөлүүнүн даргазы.

ЭЖИВИСКЕ ЧОРГААРАЛ-БИЛЕ

«Кижиге болуру чажындан, аът болуру кулундан» деп тыва улус-тун үлегер домааның утказы ханы, өзүп оор аныак-өскенге өөре-диглиг. Бо чалгынныг сөстөрнүң ачызында чүс-чүс кижилер бодунун амыдыралының оруун тып, сөөлүндө барып кожуун хамаанчок, республика чергелиг сурагыг кижилер апарганы билдингир. Оларның бирээзинге мээң бо чүүлүмнүн маадыры —

Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы, халажылгада пол-ковник Юрий Бадарчиевич Бадыр-гыны хамаарыштырып болур. Ол 1942 чылдың август 10-да Эрзин кожуунун Эрзин сумузуң Тес деп черге бөдүүн арат өг-бүлөгө төрүттүнген. Бодунун билирим чамдык факт-барымдааларга даянып база улус-чонун чугаа-домаан ажылгап, полковник Ю.Б. Бадыргының амыдыралчы оруун тургузарын оралдажып көрей.

Юрий Бадарчиевич бодунун үе-чергелеринден ылгалдыг, өөре-дилгеге чүткүлдүг болуп өзүп келген. Ортумак школа доосканы-ның соонда, 1960 чылдың июнь 25-тен эгелеп Эрзин сумузуң көдээ совет секретарынга ажилдап киргеш, улуг амыдыралче баш-тайгы күш-ажылчы базымнарын эгелээн. Аңаа 1965 чылдың сен-тябрь 15-ке чедир ажилдаан. Оон соонда 1972 чылга чедир кожуун-нун амыдырал хандырылга комби-надының оралакчы даргазынга чедир ажилдаан. Ол-ла чылын амыдырал аайы-биле Кызыл хоо-райже көжүп келгеш, эт бол-баазырадыр комбинатка ажилдай берген. Аңаа ийи чыл ажилдаа-нының соонда, Кызыл хоорайның иштиги херектер килдизиниң 1 ду-гаар тускай комендатуразынга дежурный инспектор кылдыр

ажылдап кирген. Бо үениң дургу-зунда Юрий Бадарчиевичиниң амыдыралында улуг өскерлиш-киннер болгулаан. 1960 чылдарның эгезинде ол өг-бүлө туткан, оолдуг, кыстыг болган.

Тыва АССР-ниң ИХЯ-га 1983 чылга чедир ажилдааш, эдип чазаар албан черинге ажилдай берген. Отряд даргазындан эгелээш, чоорту арга-дуржулгазы бедип, удуртур ажилче шилчээн. Организатор талантылыг, бот-идеп-кейжи, дээди эртемниг ажилдак-чыны эдип чазаар колонияның даргазынга томуйлаан. Уг-шии билдинмес 1990 чылдарның эге үезин эки билир бис. Совет Эви-лели дээр улуг чурт буступ дүжүп, ында-мында чаа дайыннар өөскүп, акша-көпөектиң үнези кудулаан, эң-не берге үе турган. Чаа томуйлаткан дарганың экинче кеземче херээ эрттирип турар муң ажыг кижилерни канчаар ашкарып-чегмерери, хепкерери, сооктан-изигден камгалаары дээн чижек-тиг берге үүлө чүктеттинген. Оон кадында өкпе аары кедереп, акша-шалынның үзүктели бээр, аыш-чем, эм-таңның чедишпези, эмнелге дериг-херекселдериниң эргижирээни даргадан ылап шын шиитпирни хүлээп, улус-чон-биле сырый харылзажып, езулуг мер-ген чоруун көргүзерин негеп келген. Полковник Бадыргы бо нарын байдалдан колонияны чүгле ужулбайн, а харын-даа мурнакчы колонияларның санынче кириген. Маңаа Юрий Бадарчиевичиге оон дүн-хүн чок ажылы, кандыг-даа категорияның кижилери-биле ажилдап билири дузалаан. Бо-ла мындыг бергедээшкннер коло-нияның даргазын хууда дузалал ажил-агый тургузарынче алба-дапкан. Дарганың ачызында каш

чылдар эрткенде колония тускай быжыг материал-техниктиг көдээ ажил-агый угланышкынныг баа-залыг апарган. Чүгле мал саны муң чедир өзүп, картофельдин дүжүдүн чылда 200 тонна чедир ап турган.

Даргамның дугайында чылыг сөстөр-биле сактыксап ор мен. Ол удуртукчу кижиге болгаш кижилерни кажан-даа берге байдалда кагбас чораан. Чүге арга-сүме-биле звес, а харын боттуг дузаны көргүзөр турган. Бодунун коллективинге, офицерлерге, ылаңгыя аныак ажилдакчыларга улуг дуржулга-зын дамчыдып, оларның өг-бүлө айтырынче улуг кичээнгеин угландырып, ада сагыш-човааш-кынны көргүзүп турган. Ынчангаш-ла боор, оон огул Мерген Юрьевич, уруу Ольга Юрьевна адазының изин салгап, эрге-хоойлу ажилдак-чылары болган. Юрий Бадарчи-евич хүндүлүг дыштанылгаже үнзе-даа, Чөөн Сибирь компаниязының «Глобус» организациязының айыыл чок чериниң даргазы бооп ажил-дап турар. Кичээнгеинг номчукчу эки ажилдыг кижиге шаңнал-мактал көвей боор деп эскерип каар боор. Ол, шынап-ла, ындыг. Байырлалдар үезинде Ю.Б. Бадыргының хөрээн хөй санныг орден, медальдар шыва алы бээр. Ындыг эш-биле кады ажилдап чораанынга чоргаарланыр мен. Юрий Бадарчиевич хүндүлүг дыш-танылгаже үнүп турда, «Мындыг буянныг кижиге чүс чылда бир катап төрүттүңе төрүттүң» деп чугаа-лажып турганын дыңнаан мен. Ол арыг суг дег, езулуг шын сөстөр-дир.

Николай ШИРИН-ООЛ,
эдип чазаар эмнелге чергелиг
дугаары 2 колонияның оралакчы
даргазы, иштиги херектер
албанының полковниги.

"ШЫННЫН" почтазындан

ХҮРЕГЕЧИ АРЖААНЫ

Ооң төөгүзү. Амгы цези

*Хүрегеchi — эмниг-домнуг аржаанынга кирген дарый
Хүнден хүнче күжүм немел, омаам киткеп,
Тендиңейнип, калгып чораан күжүр бодум
Деңгел кирген, ойноп-самнап чана бердим.*

Хүлер-оол Чамзы.

Хүрегеchi аржаанын алгаан бо йөрээл сөстөрүн Хүлер-оол Чамзы бижээн. Ону Хүрегечинин адаккы аржаанында чара бижээш, аскан кижиги — Хову-Аксында Василий Донгакович Амбар-оол. Ол боду инженер-тудугжу, амгы үеде чурукчулап ажылдап турар. Бис аржааннап турувуста, ук аржаанны тыпкан Тумат Дуганчы огул Серептин хоолаан чуруун адаккы аржаанның көскү черинде азып кагды.

Эмниг-домнуг аржаан Бүүре тайгазынын эдээнде, Хүрегеchi хемниң кедээзинде чингир-ногаан эзим-арга кыдыында кадырның дөжемиринден үнүп, узун шоргалар дамчып агып чыдар. Үстүкү аржаанда ак дой эм малгаш болуп, чоннуң эмненир бир чери ол. Аңаа барган кижилер ак дой-биле чагдынып алырга, оларны хенертен көргөн улус коргуп, сүрээдеп-даа болур. Хүрегеchi аржааны ижин-баар, нерв, хол, буду аарыыр кижилерге кедергей дузалыг. Аржаан кончуг соок-даа болза, мага-ботту кактырарга кижиги сергеп, улам-на кирип туруксаазы келир. Ындыг-даа болза, соок аржаанга хөлүн эрттир хөй каксып болбас. Мээң назы-харым улуг-даа болза, чагыс кирип, баарда беш минуттап кирип, дыштанып, кургатынып тургаш, катый 15-20 минута чедир каксып турдум. Мага-бот сергеп, таалай бээр чорду.

Ам бо магальг аржааны тып, баштайгы шоргаларны чазап, чонну олче кый деп турган буянын өгбевис Тумат Дуганчы огул Сереп дугайында ооң чээни, Ак-Тал ортумак школазының башкызы Чымыжык Анна Шулуу кызы биле Сундуй Дакоп Донгакович огулунун чугаазын маңаа кириейн.

Шаанда Хендергеге хүрээ турган. Серептин адазы Тумат Дуганчы ол хүрээниң улуг ламазы, ооң огул Тумат Сереп 1913 чылда төрүттүнгөн. Таптыг-ла он хар чедип турда Тывага чүдүлгени хоруп, хувискаалчы өскерилгелер эгелээн. Сереп политиктиг үениң агымынга алзып, хувискаалчы аныяктар эвилелинге кирип, Хендергеге арвез үүрүп, арбан даргалап, идепкейлиг аныяктарның бирээни апарган. Дайын үезинде ополчен шеринге бактаап, Хендерге-Элегес-Кызыл-Өвүр аразына хаактыг чоруп турган.

Эң-не кол чүүл ол адазын дөзээн, кончуг ус-шевер, хөгжүм херекселдери игил, хомус, бызаанчы база кыдат шооча кылыр чораан. Ол чоннуң аас чогаалын дыка эки билер, ону аныяк салгал ортузунга нептередип, буянын үүлени кылып чурттап келген. Аас чогаалының шинчилекчизи профессор Д.С. Куулар-биле кады Москвага болган аас чогаалының чыыкчыларының чыыжына кир-

жип чорааны хөйүн херечилеп турар. Шак ындыг чергелиг чыыштарга чүгле чоннуң аас чогаалын эки билер кижилер баар. Ынчангаш эртемден Доржу Сенгиловичинин Тумат Серепти шилип алганы таварылга эвес.

Тумат Дуганчы огул алды ажы-төлдүн адазы, өөнүн ишти уругларының хеймерин божуп чыткаш, бурганнай-даа берзе, ажы-төлүнүн экин элетпейн, хырнын аштатпайн, эрге-чассыг өстүрүп, эртем-билиг чедирип, өглөп-баштап каан.

Тумат Сереп кара аныяндан тура, Хендерге тайгаларына аңнаар кижиги чүве-дир. Бүүрээ, Чинчилиг, Хүрегеchi тайгаларында, биче, улуг кадырларда, Хүрээлиг, муңгаш Кара хемниң эриктеринде ооң ис баспаан черлери чок. Бир-ле катап Бүүрээ тайгазына аңнап чорааш, улуг аң балыглапкан. Соондан сүрүп чоруурга, ол аң ак дой чип, ооң чанында кара сугну ижип турган. Оран-делегейниң аңы чүнү-даа билер, бо суг анаа эвес, эм-домнуг аржаан чадавас деп бодал ооң бажын өрүмней берген. Ижил көөргө, дустугумаар болган. Шынап-ла, бо аржаан-дыр аа деп билгеш, ол черге чайны өттүр шоргаларны кылып келген.

Бүүрээ тайгазынын эдээнде эм-домнуг аржаан бар-дыр деп дамчыыр чугаа Хендергеге нептереп, чоорту Чеди-Хөлге, Улуг-Хемге тарай берген. Арыг-Үзүү чурттуг арга-ыаш даамалы кижиниң холу-буду оюлганнап, кеш аарыына алыскаш, бо аржаанны дилеп тып чедип келген. Хаяда "Сереп" деп бижээн болган. Аарыг кижиги бо аржаанга киргеш, сегерээн, холу-буду эттинген. Буянын аржаанны тыпкан Серепке сеткилин ханызындан өөрүп четтиргенин иштинде илередип, аалынче омак-сергек, өөрүшкү-маңайлыг айттанылкан.

Эрткен чүс чылдың чеден чылының 1975 чылга чедир бо аржаанга кым кирип турганы билдинмес. 1978 чылда чүгле ийи майгын турган. Ооң соонда аржаанның ат-сураа алгып, аңаа кадыкшылын сегердип алыр дээш келир кижилерниң саны чылдың-на немежи эгелээн. Бо чылдың июльда майгын тургузар чер чедишпейн турган.

Хову-Аксындан келген Василий Амбар-оол Хүрегеchi аржаанынга келген кижилерге таарымчалыг байдал тургузар дээш адаанда аржаанга кирерлерге эптиг болзун дээш хактырар черлерни чаа манзалар-биле аңгылап, идик-хеп уштуп салып алыр, олулар сандайларны кылып каан кижиги болду. Келир чылын буянын Тумат Серептин чүс чыл ою. Ооң-биле хол-баштыр элээн ажылдарны кылыр бодап турар. Ылангыя аржаан-чыларның арыглыыр черлерин септеп-селип, немей кылыры албан

апаар. Арыглыыр черниң ыраандан далдарааш чамдык улус чоогунда дыттар аразынче халып кирип турар. Бо дээрге амгы үениң негелделеринге канчап-даа таарышпас. Чамдык чуудул иелер чаш уругларын одаг, орук аксынга чингедип, оода арыглап-даа кагбас таварылгалар барын эскердим. Чаштарда чүү боор, ада-иениң чөгөнчии-дир.

Аржаанны бокталдырбас, арыг-силиг болурун кижилер колдуунда сагырын кызыдып, тускай бок чыыр черлерге халпа суккаш чедирип турарлар. Чаш ажы-төлге конфета саазынын кайы хамаанчок октавас кылдыр чагыыр болза эки. Аржаан дээрге ыдыктыг хайыра болгай. Бай-Хаактан ырак эвес болганында чүве бе, ол чер арагачы аныяктарның хөглээр чери апарган деп шагда-ла чон чугаалажып эгеледи. Ыдыр арын-нүүр чок, хоорай ажы-төлү-дүр ийин. Бо удаада, аас-кежик бооп, Хүрегеchi аржаанынга келген аныяктарда шак ындыг халдавыр чок болду. Аржаанга келген кижилерниң богун аштаары кончуг чидиг айтырыг. Канчаарга-даа бок үнүп келир. Ону хем эринден ырак эвес черде арыглыыр бажың чанында оваалап каан... Ынчангаш Хүрегеchi аржаанынга, Шивилигге ышкаш, ээ херек апарган. Амдыызында ол чок. Чүгле күзелдиглер бар.

Тывалар үе-дүптен аржааннап, чүгле саң салып, чалбарып келген. "Шаг-шаа-биле турбас, чавылдак көөгү-биле чытпас" дээр болгай. Ам өске үе келген-дир. Кижилерге таарымчалыг болзун дээш арыглыыр черлерни кылып, бок-сагын өй-шаанда аштаар. Ынчангаш келген чондан акша чыыры албан апарган. Назы-хар барымдаалап доктааткан төлевирни-даа, бир эвес чурттаар бажыңчыгаштар-даа бар апаар болза, ону төлөптер кижилер ыяап-ла тыпты бээр.

Тываның аржааннарын шинчилеп, эртем ажылдары кылып турар кижилер бо дугайты чүнү бодап турар ирги? Ол эртемденнер аржааннар дугайында бодалдарын парлалгага үндүрүп, оларның ажык-дузазынын, келир үезин канчап камгалаарынын дугайында саналдарын Чазакка киирери кончуг күзенчиг. Бо талазы-биле курортлогтарның шинчилелдери шагда-ла эгелээн. Ынчалза-даа оларның ажылдары бөдүүн чонга ам-даа эки билдинмес.

Хүрегеchi аржаанының дугайында кыска бодалдарым ындыг-дыр. Чүүлүмнү аржаанда калбак самбырада оюп туруп сиилбээн йөрээл-биле доозайн:

Аарыг-аржык адырлып
Актыг човулаң хоорлуп,
Арат чон сегип сергезин,
Ачылыг аржаан Хүрегеchi.
Бүүрээниң кара-ногаан эзими
мөңгө шимээрпеп, ооң ачылыг
аржааны чонун кезээ мөңгөде
эмнеп-домнап турзун. Курай,
курай, курай!

М.БАЙЫР-ООЛ,
Тыва журналистиканың хоочуну.

Хууда

АДЫН МӨҢГЕЖИД

Куулар Кочаевич Пюрюна — ТАР-ның Тыва Автономнуг областы үезинде шүглүп, үжүрлежи чораан ат-сурагылыг мөге. Ол иштики херектер органның үр чылдарда үре-түнелдиг ажылдап келген. Ол бистиң аравыска чораан болза, хүндүлүг хоочунувус бо хүннерде мугур 100 харлаар турган. Сурагылыг мөгеңиң чырыткылыг 100 харлаанынга тураскааткан сактышкын кезээни ооң төрүттүнген ие чери Чыраа-Бажы сумузунга ажы-төлү болгаш төрелдери, чоок кижилери организаап эрттирди.

Пюрюна Кочаевичинин допчунамдарын, төөгүзүн таныштырып чугаалаарга, чалаттырган аалчылар дыка сонуургап дындадылар. Ооң огул Виктор Кууларович — Иштики херектер органның хоочун ажылдакчызы, уруу Виктория Кууларовна — Чадаана хоорайда Монгуш Буян-Бадыргы аттыг музейин тургузучу-организатору, культураның алдарлыг хоочуну.

Сактышкын кезээ латтырып чедип келген Куулар Кочаевичинин чылыг-чымчак сактыш чугаалааны утундурба Чамдык чоок төрелдер чүве чугаалап тургаш, өскө карактарының чаштары нип турду. Ол черле чөп, чорааш чагып-сөглөп кат сөстери ол хире дээшти ол-дур деп билдим.

Куулар Кочаевич Пюрюна төрүттүнген ие чери хөлбөңнээн Чыраа-Бажы болгай. Ынчангаш Чыраа-Бажы сумузу "Ажылчын" дөкүмчүзун Куулар Пюрюна чырык адын мөңгөжиди, солуи адап бээрин "Ажылчын" дөкүмчүзунун чурттакчы болгаш чагыс чер-чурттан чөпшээрелди Кууларович аңгы-төлү, төрелдер турар.

Оолак КАР
Чыраа-Бажы сумузунун чурттакчызы.

Билип алыры артык

БОЛЧУКЧУ ЧҮГЕ ХЕРЕГИ

Чуртталгага билдинмес кандыг-даа айтырыглар таваржыр, оларның хөй кезини хоойлу-биле хамаарылгалыг болгулаар. Бөдүүн ажылчын-даа, удуртукчу албан-хүлээлгелиг-даа кижиги бодунун ажыл-албанын хоойлу-биле дүүштүр чорудары амгы үениң негелдези.

Бичии частырыгдан ужукталгаш, кемниг херекке онаажы берип болур. Ындыг таварылгада болчукчу азы юристин дузазы хереглеттинерин амыдыралдан көрүп чоруур бис. Болчукчу биле юристин аразында ылгал барын демдеглээр уjurлуг, олар кымнарыл?

Болчукчу (чоннуң адап өөрениги-биле — адвокат) ол Шүүгү яамызынга болгаш болчукчулар палатазынга шылгалданы (экзаме)н эрткен, Шүүгү яамызында бүрүткеттинген, эрге-хоойлу талазы-биле дээди эртемниг юрист-тир, а юрист кижиги болчукчу эвес-тир. Юрист болган соонда кайызы-даа дөмей эвес бе деп бодаваңар, хүндүлүг номчукчу. Оларның күүседип турар ажыл-чорудулгазы ийи аңгы.

Ынчангаш болчукчу кандыг айтырыгларга дузаны чедирип болурун билип алыры артык эвес боор.

— хоойлу-биле хамаарышкан айтырыгларга аас-биле болгаш бижимел дузаны чедирер;

— билдинишкын, хомудал, өргүүдел (ходатайство), хоойлуга хамаарышкан өске-даа айтырыгларга, хоойлу негелдезинде көрдүнгени-биле дузаны чедиреринге;

— хамаатыларның, күрүне албан черлеринин, тус чер бот-башкарылга органның база өске-даа бот-тускайлаң хөй-ниити каттыжышкыннарының, бүдүрүлгелеринин сонугурун камгалап,

судтарның кандызынган кижиги болур;

— назы четпээн хамаат угаан-медерели дудуу, домаа чок (үнү чок) халарга, оларның эргезин кат азы хоойлу езугаар төлөмниг херекти үүлгеткен гаш когараан таварылгада жири албан;

— үндүрүг талазы-биле хажыдышкыннарынга төлөп, өске-даа хоойлу халгалыг, хоойлу езугаар хире турар айтырыгларга дуза күзөр.

Болчукчу хоойлу талазы айтырыгларның сумелекчи ооң киржилгезинден чүгле шын турушту чедип албүзүрөңер. Ол бодунун дээш, болчукчулар палат харысгалыг.

Болчукчу хамаарышпадалга, бот-тускайлаң ажылдар болганда, ооң сүмез сультациязы), ооң киржи (участие) хамаатылар-биле нуургалдыг албан черлер төлевирлиг кылдыр керээдиңар база күрүненден төлө болуп турар. Ынчангаш бол биле араңарда төлевирлиг гуржулганы кылган болзу керээниң (договор) хоойл төлевирни чоруткан дуга квантацияны болчукчунун албан. Хамаатының бот күсели-биле болчукчуга к төлевирин РФ-тин Чазаның чылдың сентябрь 28-те дөктаалын удуртулга бол кемниг херектерге хамаары чорудуп турар. Ынчангаш бот чунун ажылын күрүненден тирер.

Николай БИЧЕ-С
Тыва Республиканың болчукчу эвилелиниң кежигү

ДЕЛГЕЛГЕДЕ — САЙГАРЛЫКЧЫЛАР

Тыва Республиканың Чазаанын чыып на организастап эрттирер "ТываЭкспо-2012" делгелге байырлыг хагды-жармакказын август 26-да болуп эрттирер. "Сүбедей" спорткомплексин-ге үш хонуктун дургузунда арат-ге үш машина-балгат хөйү-биле чыгып, хереглел барааннарын таа-рымчалыг өртөк-биле оон садып турдулар. Бо делгелге оон мур-дунда чылдарда эртип турганы ыш-кыш эвес, кижикчилерниң саны кыш болганы-биле ылгалып турар деп, оон доктаамал садып алыкчы-лары болгаш кижикчилери чугаа-жып турдулар.

Эртен чылгы жармаккадан чи-кейлер көр болза, аңаа ниитизи-биле 84 бүдүрүлгө киржи турган, бо чылын чүс оранчок ашканын делгелгениң организаторлары дем-бегдеди. Аңаа кожа-хелбээ чурт-тардан, Россияның аңгы-аңгы ре-гионнарындан, хоорайларындан да Моолдан, Тываның сайгар-

лыкчылары ярмарканың 40 хуузу болганы онзагай болган. "Тыва-Экспо" ярмарказы 30 муң ажыг аалчыларны бодунче эвилелдээни кайгамчык. "ТываЭкспо" бодунуң байлак барааннары-биле хөйү магададыры шын-дыр деп чүвени бодум четкеш көрдүм. Ындыг улуг ярмаркадан кижилер, шынап-ла, чүңү тып албас боор, ону санаары-даа берге. Кижилер чүгле садып ап, чүдүрүп четтигип турарын кайгап көрүп турдум. "Сүбедейниң" чүгле эжиин ажып кирип кээрге-ле, чыскаай салдыгган барааннар-карактар шокараңнаары-ла шын.

Ынчалза-даа аай-дедир саттын-ган улус аразындан экинчи-даа, ба-гайны-даа чугаалаар улустарны дыңнадым. Бир угбай эжик аксын-да аажок хомудап турар боорга, чеде бергеш сонугап айтыра-рымга, ол мынчаар харыылады:

— Өртөктер чаңгыс аай турбас-тыр. Эртен эрте уруум-биле Моол-дардан төвөгү чени-чок көрүп

алгаш, акша уштуп алгаш чедип келиримге оон өртээ ийи катап аар-тай берген болур. Чүге ындыг айтырарымга черле ындыг турган чүве деп хөрлөп кааптылар. Чогум идик-хептин-даа, чигир-чимис, аш-чемниң шынары эки-дир, өртөк-үнезиниң талазы-биле бичии шыңгыы көр болза эки деп бодап тур мен — деп, ол ынчалдыр тайылбырлап берди. Ол угбайның чугаазын дыңнааш, ол моол сайгарлыкчыларга чеде бергеш төвөгү чени-чокту айтырарымга, төндүр саттына берген болду.

Бараан-сараан көрүзүп кы-лаштап тур мен. Бодум үем уругга таваржы бергеш, оон чүңү сонуга-п турарын айтырдым.

— Сумкаларның хөйүндөн шилип чадап тур мен — диди. Оон чугаазы ышкыш, шынап-ла, ындыг. Чаражы-даа аажок, шынары-даа бедик, өртээ-даа чиик. Оон-биле кады сумкалар көрүп тургаш, бодумнуң сеткилимге кирген хөм

сумканы 500 акша-биле садып алдым. Кыжын-даа тудуп болур, дыка эки сумкага таварышканым дээш амыраанымны чүге деңнээр...

"ТываЭкспо-2012"-ниң алдын медальдарына 4 бүдүрүлгө төлө-тиг болган. Бо делгелге-ярмарка чүгле садыг-саарылга-биле кызы-гаарлаттынмай турар деп бирил-бис. Бо удаада оон "2012 чылдың Алдын медалы" деп конкурзу база бүдүрүлгелер аразында чидиг демиселге эрткени чугаажок. Чүге дизе бүдүрүлгө бүрүзүнүң бараа-нының шынары бедик деңнелде дээрзин ярмаркага киришкеннер бадыткап турар. Ынчангаш-ла боор, бо удаада 4 бүдүрүлгө бо бедик атка төлөптиг болган. Ол дээрге "СУБУДАЙ" КХН, шына-рыг сүт аймаан бүдүрүп турары дээш "ТУРАНСКОЕ" КХН, тускай суй белектериниң шынарлыг кылыг-лары дээш "Суй-Белек" ОАО олар болганнар. Келген аалчыларның

аразындан Красноярск хоорайдан "Карьерные машины" КХН, Аба-канның "СибСтройТрейд" КХН олар алдын медальдарга төлөптиг болганнар.

Делгелгениң бир онзагай талазы — ажыл-агыйжы "төгери-к столдарны" эрттиргени. Аңаа Тывага эвээш кааттарлыг туду-ларны тударынга, көдээ ажыл-а-гый продукцияларын болбаазы-радырынга, республиканың ишти-ки экономиктиг харылзааларының болгаш туризмниң сайзыралынга угланган айтырыгларны шиитпи-рлээн. Болган "төгери-к столдарга" аңгы-аңгы албан черлериниң удур-тукчулары, Тываның бүдүрүлгө черлери, фирмалар, "Кызыгаар чок Сибирь" деп сайгарлыкчылар организациязы киришкен. "Төгери-к столдун" түңнелинде арга-дуржул-ганы солчуп, кады ажылдажыл-ганы калбартыр деп быжыг түңнел-ге олар келгеннер.

Белекмаа ООРЖАК.

УРУУМ

Чассыг кызым — чоргааралым
Чаңгыс аваң чүге кагдың,
Хып дээн чалыы үең кагаш,
«Кызыл-дуста» канчаарың ол.
Кара баарны ажыңнадыр
Кагаш барып канчаарың ол.
Ынак аваң, дуңмаларың
Ызын төп артып калган.
Сени чоктап, сагынгаштың
Сээдеңээр чыгыы чор мен.
Күжүрнүң мээң караам чажы
Күскү дээрниң чаңы бооп чор.
Оон бээр ам элээн хөй чыл
Олчуп-солчуп эртип бар чор
Чассыг кызым шырай арнын
Сагыжымда шыгжап чор мен.
Сактырымга уруум дириг
Чанымда бо орган ышкыш,
Амыраш дээн аайым-биле
Адын адап чассыдар мен.
Хөрөк-чүрээм кыйгызынга
Хөлөгө-ле харыылап кээр
Уруум адын дөмей адап
Улай сактып олурар мен.

ОГЛУМ СООНДА...

Дээрде көшкен кара булут
Девидедип келген соонда,
Чажырт-чажырт, чаңнык
дүшкеш,
Чыккыладыр улдапкан дег.
Качыгдалдың хайлыг дужаа
Катап база бектеп алды.
Хайыра-даа чок, кээргел-даа
чок
Карак-кулаам дуглап алды.
Артып калган чаңгыс оглум
"Айтаныпты" — мени каапты,
Авазы мен ыымны төп каал,
Аакталып-ла артып калдым.
Дүне, хүндүс оглум бодааш,
Дүктүг бажым артып алган —
Эрээ-шаажы көргенимден
Эге дора соглуп калдым.
Мунгаранчыг човулаңдан
Мунгаш хөрээм сыңышпастан,
Чүрээм саргыын — кударалым
Чүгле бодум шыдап эртип,
Өөрүшүм өзээнге кири
хөмүрерип,
Өжүр шапкан өртөк дөмей
болу берген,
Өлүм кээрин бүдүү манап,
өрү тейлеп,
Өскүссүрээң, чааскаанзыраан
артып калдым.

Эртинне ОНДАР.

Кызыл хоорай.

ӨӨРЛЕРИМ, КАЙДА СИЛЕР?

Ачам чок болганының соонда
школа назыны чеде бээримге,
ада-ием кожасы чораан Даржай-
Лама кырган-ачай мени адынга
ушкарып алгаш, Булуң-Терек чеди
чыл школазының белеткел кла-
зынга кирип каан. Орук ара оон
мени чагып-сургап чорааны мын-
чага дээр хөрээм иштинде тынар
агаар дег болуп чоруур:

— Дуңмам, алды харлыындан
алдан хар ажыр-даа өөренирге,
эртем-билиг, алыс шыңче орук
төнчү чок. Кады төрээң акың ба-
жын хылбыктаткаш, белек кылдыр
анай-хураган, бызаалар, кулун-
богбалар алган. Бир каш чыл
дургузунда ук малы өскөн. Оон бир
кезинин колхозче хавырып ап-
парган. Шимчээр ук өнчү-хөрөң-
гиниң кайда турарын экер-эрес
Бадарчы честенден ол билип ал-
гаш, аалынче кончуг дөспөс чаңы-
биле сүрүп эккелген. Ол дээш ачаң-
ны кем-херекке онааган. Чөрүл-
дээниң чөптүг шыны кызыл-тынга
онаашканы ол. Ынчангаштың чүгле
кончуг эки өөрөн...

Шиитпирлиг, каржы-дошкун
чөрүлдээр соонда кылыктыым,
дедир-багым төвөгү дег турган. Ол
хирезинде чымчак, ээ-көрүүш-
күннүг чагыг-сүмелерин дыңнап,
бодумга кичээңгейлиг хүлээп алыр
чораан мен. Ачамны сагынга-
нымдан ийлей бербээним авамның
ачы-хавыязы деп, ам бо хүнде
бодоп чор мен.

Шимчээр-шимчөөс өнчү-
хөрөңгини "эки тура"-биле ниити-
лелге дужаап турганы, чүгле ада-
иемниң чурттап турган арбаны
эвес, харын-даа өскелерниң-даа
чажыг удурланышының болдур-
ган. Ойтулааш, кожаңнар, кы-
жырыг ылчыңнар ону херечилээн
бир бадыткал кылдыр төөгүге
арткан:

Колхоз адың мунар дээрге,
Холу-буду аскай-ла бээр.
Колхоз уруун алыр дээрге,
Хомудалын сөглей-ле бээр.

Он-на санныг көпеекти,
Өнчү харап органымны.
Оларларның аразынга,
Ойлул болуп органымны.

Маңаа чергелештир ойту-
лаашты эрги шагның артышыкыны
кылдыр шиитпирлээш, аңаа удур
шыңгыы хемчеглерни база тур-
гускан турган. Бо талазы-биле улуг
болгаш бедик харысалгалыг

даалга Сарыг-Булуң арбанындан
Дондук-оолга онаашкан. Аңаа
хомудааш бөлүк оолдар-кыстар
мынча деп ырлажып турдулар:

"Куу-ла терек ужар болза.

Будуктарын откулгай бис.

Дондук ашак ужар болза,

Оол-кыс хостуг ойтулааштай."

Ынчалдыр ырлажып турган
аныяктарның бирээзин тудуп
алырга, Дондук-оол ашактың бо-
дунуң оглу болган. Ол олчаан ол
өг-бүлөзүн эдертип алгаш Кара-
Суг үстүнче албан-хүлээлгезинден
деzip, көже берген.

Танды-саан оргулаажын эзлей
чурттаан тыва чон эвилелдешкеш,
баян дуржулганы, тус черге чүс-
чүс чылдар иштинде үүжеленген
аас чогаалын, балдыр-бээжек
шаамда-ла сонугап өстүм. Ын-
чангы куш баштыг Дондук-оол,
Сарыг-Ирей, Дүпчүр (Тарзан), хам
Агаан-оол, чеди чыл болган курт
изин-даа истей кааптар Хойлаарак,
бодун кыс мен дээр Эник-оол
болгаш өскелерниң-даа тывызык
мөзү-бүдүжүн бөгүнге чедир сак-
тыр мен. Алыс угу Ак-Хем, мөзү-
бүдүштүг Буттук Кызыл-оол хай-
бачыт соонда безин шылгараңгай
тура-соруун ышкымаан. Канчал
ол "Буттук" деп шолга четкенин
сонугап көрээлинерем. Соок
кыжын аалынче шанактыг аъттыг
бар чорааш, водканы билбестедир
ишкенинден ийи будун донурган.
Ол кылымал бут салдыртып алгаш,
аът-хөл мунуп, он чыл дургузунда
совхозунуң хоюн онча-менди када-
рышкан-даа. Оон өөнүң ишти на-
зылап улгаткаш чок болурга,
суурже көжүп келген. Ачам Кы-
зыл-оолдун кылымал будун көр-
гөш, ол олчаан-на "Буттук" деп
адай бергени ол.

Ачамның кады төрээң акызы
дег орус зоотехник акый Кызыл-
Дагда кыштаавыска, чайлаг болгаш
чазаавыска бо-ла келир чорду. Ол
меңээ "Өртемчейни долгандыр"
деп журналды сонугадып,
арттырып каар чаңныг кижилер.
Оон дурт-сыны ачам ышкыш бедик-даа
бол, арай сирилеш. Тос-тостун
соогу январь айда хөвөңниг чүвүр-
лүг, бродни идиктерлиг, моюн-
дуруу ажык орус тоннуг, бора
аъттыг келгенин сактыр-дыр мен.
"Чывар-соок четпес Ак-Даг,
Кызыл-Даг бо мынчаар хевин мүн-
не ажырбас-тыр, Көк-оол" — деп
ачам ол орус акыйны баштактан-

гаш, артык негей тонун, дүктүг
чүвүрүн, оон даштындан камгалай
кедер өгдешкизин, кидис уктуг,
чымчак хөм идиин чыышкындан
уштуп берди. Ачам шору орус
дылды бирил болгаш, бо зоотех-
ник-биле баштактанчып, чугаа
солчуп, хөөрежири ында турган.

Чаа-Хөл суурнуң мурнуу тала-
зынга Улуг-Хем эринге "Татарлар
хоорайының" чурттакчылары ха-
кастар, орустар, буряттар, өске-
даа язы-сөөк чоннар каш-каш сал-
гал ажыр чурттап келген. Оларның
кол амыдыралы чоок-кавы арбан-
ныг аалдар-биле кожа-хелбээ
эдержип, харылзааны тудары. Ара-
зында орус, тыва база боттары-
ның төрээң дылдарында чугаала-
жып чордулар. Аңаа чурттап чо-
раан хакас уктуг Сарговтун өг-бү-
лези бистиң-биле чоок харыл-
зажыр чораан.

Чиңгине тыва малдың алгы-ке-
жи, аш-чеми тус черге эң таа-
рымчалыг. Чайгы үеде өшкү кежи
шыва тон, чүвүр аңдара-даа, анаа-
даа кедип алырга, чаашкындан кам-
галаар. Тос-тостун соогунда аскыр
негей тон (бора иртин алгызындан
кылган) дүктүг чүвүрнүң чылыгы ке-
дергей-ле.

Чылгычы кижиниң ындазында
онзагай талалары база бар. Ол
уйгу-дышка хөй алыспазындан
ылгалдыг. Дүн ортузунда дүрген
оттуучал, дыңнагыр, аът кырынга-
даа чай кадында удуп алыр деп
ачам хөөрээр. Баштак аян-биле
алыр болза, чылгычы кижини
кыстар чарашынып кайгаар бол-
за, улуг-даа чылгычыга чоргаарал
болур. Чүге дээрге чер-дээр-биле
ол бир баг-биле дөмей. Салгын-
сырын сымыраны чылгычының
сагыш-сеткилин бир аян-шинчи-
биле долдурар. Чылгычы Чым-
балдай (Чымба-Хөө) өөвүске эзең-
гизи дыңзыг берген келгеш-ле, со-
циалистиг ниитилелди бо-ла чалчый
бээр кижилер: "Суурга бажыңымга
уйгум келбес. Булуң-Терек суур-
нун арга-арыында хайыраан терек-
терни бажыңнарда туттунган печ-
калар төдү оттулар деп барды-ла.
Силер кидис өгдө амырап, кымдан-
даа тодуг-догаа орап, кежик-
чолунар чаагай-дыр" — дээш-ле
баар. Эзирик кижиге шай кудар
эвес, доскаардан хойтпакты авам
кудуп бээр, чоруур деп баарга,
орукка ижер кылдыр тыва араганы-
даа ада-ием хойладып бээр улус.

Ол үеде арага кудар савалар
хойлаарга эптиг, төгүлбес, быжыг
турган. Бурун шагның езулалы-
биле тыва кижилер өгдө кирген аал-
чызынга аажы-чаңы багай-даа
бол, эзирек-элээр-даа бол аяк-
шайны суннары ыдыктыг чаңчыл
турган. Ховар аалчыларга эйт-чем
бар-даа болза, ирт-сергени өзээш,
изиг-ханын, ужа-төжүн хүндүлөп
салыры база албан турган.

Ал-боттун дуржулганы-биле
алырга, бөгүн-даа, моон сонгаар-
даа чиңгине тыва малды чылдың
дөрт ээлчээн барымдаалап ода-
ладыры долгандыр хүрээлелге
таарымчалыг дээрзи чугаажок.
Одар-белчиир бистиңден арай
хирелиг Моол күрүне чамдык сан
мөдээ-биле алырга, 38 млн.
малдыг. Уш чыл бурунгаар Эрзин-
биле кожа аймакка четтим. Чүү
дээр боор, ында кидис өгдөр тыва
өглөргө четпес-даа болза, Кызыл
хоорайның дачаларында коттедж
бажыңнардан каш катап эптин
магададым, чарашындым. Пөс
чүвүрнү Эрзинден 250 рубль-биле
садып алгаш, Кызылга келгеш
хончун кызыртып даарадырымга
150 рубль болду...

1962 чылда ортумак школаны
Чаа-Хөл аксынга доостум. (Ам ол
чер суг дүвүнде). Кады өөренип
чораан өөрлерим кайда силер?
Орус, бурят, хакас өске-даа оол-
дар-кыстар, омак-хөлүг чордуус
чоп. Силерниң араңарда мал ара-
зынга өскөннер база бар. Урбун,
кашпалчыларның хемге эштири
карактарымда чуруттунуп көстүп
чор. Олар мени орустап эштир
аргага өөрөдип чадап кааннар.
Кызыл-Суглуп Баян-Кол, Ийи-Тал-
дан келгеннер бот-тывынгыр, уран
чүүлге эң сонугалдыг улус. Ой-
нап өскөн эштеримниң сураан дың-
нап кээримге бурганнап чоруй бар-
ганнары база бар чорду. Кызыл-
Даг, Ак-Туруг, Шаңчидан келген-
нерниң ажы-төлү-биле Кара-Талга,
Тожуга, Кунгуртууга база ужу-
раштым.

Ал-бодунар, ажы-төлүнер, уй-
нуктарыңар хоорай-суурда-даа
болза, дөргүл-төрелдеринер ара-
зында чылдың дөрт эргилдэзин
эдерип, одар-белчиир сүрүп, мал
доруктуруп чоруурлар база бар
бооп чадавас. Мени эки билбес,
танывазы хамаан. Кымга-даа болза
шаам-биле халаска кадарчылап
дузалажыксаар арга-шинээм ам-
даа бар.

Арапчор ОКСУР.

Хоочун журналист.

2012 – Тыва чогаал чылы

"ИЙИ САЛЫМ"

Тыва Республикада 2012 чыл - тыва чогаалдың чылы кылдыр чарлаттынган. Аңаа чергелештир "70 чылдың узун оруу" деп чогаал мөөрейни ачы-хавыязызы тыва чогаалдың четтип ораа чаа үннеринге аажок ужур-дузалыг болуру чугаажок. Чарлаттынган чогаал чылының салдары болуп чадавас, каш хонук бурунгаар Эрзин кожуунун аныак шүлүкчү алышкылары Вадим Окчааевич, Чаяна Окчааевна Чыкайларның "ИЙИ САЛЫМ"-деп чыынды ному чырыкче үнген.

Август 25-те тыва улустун аас-чогаал төвүнге "ИЙИ САЛЫМ" деп номнун таныштырылгасы болуп эрткен. Аңаа алышкылар Вадим, Чаяна Чыкайларның авазы, кады төрөөннери, чоок кижилери, чалаттырган хүндүлүг аалчылар, оларның аразындан Тываның Улустун чогаалчызы, ТЧЭ-ниң даргазы Эдуард Байырович Мижит, Тываның Ном үндүрер чериниң даргазы Николай Шагдыр-оолович Куулар, Тываның уруглар чогаалчызы Кара-Күске Күнзекович Чооду болгаш тыва эстраданың артистери киришкен.

Тыва чогаалдың эжини ажып, чаа үннер немешкеннге кижиканчап чоргаарланмас боор. Алышкыларның чаа чырыкче үндүрген бо номнун утказы ханы дээрзин чүгле бөдүүн номчукчуга эвес, харын-даа арга-дуржулгалыг чогаалчыга көскү. Ынчанмайн канчаар, номнун бир автору Чаяна Чыкайның бирги классты чаа-ла дооскан, 7 харлыг курзукпай турган үзүндө илереп келген салым-чаяны бо хүнде ол хире улуг чедишкениге төлөптиг болбастың аргазы чок.

"Авамның ак өө дег эргим, Ак-көк Тывам таан чараш" - бо дээрге чеди харлыг уругнун сөстери-дир. Ынчан бичии Чаяна

бодунун шенеп чогаатканы бо шүлүкчүгөжин уругларның ынак солуну "Сылдысчыгашче" чорудуптарга дораан үнүп келирге, ол аажок өөрзөн. Оон эгелеп хей-ады көдүрлүп, удаа-дараа шүлүктөрни чогаадып эгелзэн. Ынчалза-даа бичии турган үелеринде ол хире частып орган талантыны эки үнелевейн чорааны дээш хомудаксап орза-даа, демей-ле чогаал делегейи мени кагбаан деп ол катаптантынмас өөрүшкүзүн бо кезээде чугаалады. Чаяна Чыкай ол хүн Тываның Чогаалчылар эвилелиниң кижигүнү кылдыр соңгуттуруп, Эдуард Байырович Мижиттин чагы-сөстүг күзээшкени-биле шынзылганы улуг чогаалчының холундан алды. Ол хире улуг чедишкениниң өөрүшкүзүн үлежип, залда олурганнарның адыш часкаашкыннары элзэн үр үзүктелбейн турган.

Өг-бүлезинде чеди алышкының эң-не хеймери болган, Чаяна Чыкайның амыдыралчы, шудургу ажыл-ижин оон намдарындан билип алдым. Ол амгы үеде Эрзин кожуунун "Эрзин" солунунун кол редактору, кожуунун төп библиотеканың чурт-шинчилел килдизинин эргелекчизи, өлүг-баштыг, үш харлыг огулунун ынак авазы. Ол хостуг үзүн хилис черге чарывайн, чонунун сагыш-сеткилин арыглап, оларга чечен берген шүлүктөрни, чогаалдарны бижип чоруурун магададым. Оон келир үеде күзөлдөргө чүгле шүлүк, чечен чугаалар-биле кызыгаарлаттынмайн турар. Моон соңгаар ол калбак хемчээлдиг чогаалдар бижиинге чедир арга-дуржулганы шынгээди алгаш, чонга чоок, эрткен төөгүнү калбартыр көргүзери-биле кино тырттырар изиг күзөлдиг. Оон чижеглей адааны-биле Кызыл-Эник Кудажының "Уйгу чок Улуг-Хем" деп романынга үндезилеп, амгы Улуг-Хемни

ам-даа мөңгөжидер сорулгалыг. Чаянадан чүгле үш-ле хар улуг, оон кады төрзөн акызы, аныак шүлүкчү Вадим Чыкай Сарыг-Булуң сумузуң Төлээлекчилер хуралының депутаты, өг-бүлелиг, үш ажы-төлдүг. Ол хууда сайгарлыкчы ажыл-агыйлыг-даа болза, думмазы-биле бир дөмей, хостуг үзүн хилис эрттирбейн чоруур. Алышкылар Вадим, Чаяна Чыкайларның шүлүктөрүн чүгле бо номда сиңирбзэн, оон бижзэн сөстөрүн аялгалар улам каастап, сурагылыг ыраажыларывыстың үделгезинге чаңгылангып, чонун хөөн кирип, эргип чоруур. Бо кезээде алышкыларның бижзэн сөстөрүн ырыларны тыва эстраданың артистери ырлап күүсеткени онзагай болган.

Номнун адын "ИЙИ САЛЫМ" кылдыр адааны таварылга эвес.

Чүге дизе чежемейниң кады төрзөн алышкылар-даа болза, оларның салым-чолу ийи аңгы болбайн канчаар. Ынчангаш бо номда эр кижиниң мөзү-шынарын, херээжен кижиниң сагыш-сеткилин ханызы-биле чуруп көргүскен. Оон бир онзагай чүүлү - номнун мөңгө адының сөстери-биле сурагылыг аныак ыраажы Херел Мекпер-оол аялганы бижзеш, ыры кылдыр ырлап чырытканы.

Уран чүүл-биле сырый холбаалыг алышкыларга моральдыг болгаш материалдыг деткимчени көргүскеннерге олар өөрүп четтиргенин илереттилер. Алышкыларның чогаалчы ажыл-ижинге чаа оруктарны йөззөгөн, чылыг-чымчак күзээшкенин оон кезээни өттүр үзүктелбзэн.

Белекмаа ООРЖАК.

Чурукта: "Ийи салым" деп чаа номнун даштыкы хевир.

Байыр чедириш

Бистиң ынак ачавыс Чимбиевич КУУЛАР август 3 харлаар. Ачавыс - эрес-кежээ, томаанныг, кады чурттаан эжини, чөлengiжи кижиге. Ынчангаш ачавыска кадыкшылды, узун аас-кежикти, ам-даа хөй-хөй чылдарда аравыска өө маңнайлыг, омак-сергек чоруурун күзөдөвис.

Оглу, уруу, к

Айыыл чок чорук эргелелинден

ШИИТКЕЛ КҮШТҮГ БОЛ КИРГЕН

Мөңгүн-Тайга кожуунун күрүне кызыга чурумун хажыткан чурттакчылары Оттук Эрзович Хертекке, Херел Дүрген-оолович До Амырга Шолбан-оолович Ламага хамаарышты Республиканың Дээди судунун шииткели болуп кирген.

2011 чылдың декабрь 3-те Россия Федерациязының хамааттылары О.Э. Хертек, Х.Д. Доскаар болгаш А.Ш. Лама олар баш удур дугурушкаш, Россия-Моол күрүне кызыгаарының Тыва участогун хоойлуга чөрүштүр эрткеш, Моолдун Убса-Нур аймааның девискээринче 3 километр ханылап кире бергеннер. Олар 6 баш мыйыстыг бода малды оорлааш, кожазында күрүнениң хамаатызынга когаралды чедиргеннер.

Россияның Айыыл чок чоруунун федералдыг албанының Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң болгаш кызыгаар албанының эргелелиниң ажылдакчыларының кады кылып чоруткан оперативтиг-истелге хемчеглериниң түннелинде үстүнде адаттыгган хамаатыларның ол херекке буруулуун тодаратканнар, федералдыг айыыл чок чорук албанының органнары Оттук Хертекке, Херел Доскаарга, Амырга Ламага

хамаарыштыр кеземчоттурган болгаш истеп, Республиканың Дээди Хертек, Х.Д. Доскаар, А.Ш. Лама оларга хам РФ-тин КК-ниң 322 чү кезээ-биле (Күрүне кы хоойлуга чөрүштүр болгаш 158 чүлдүн 2 кез "в" пунктулары-биле (о кылганы) буруулуг деп с

Дээди суд О.Э. Хертектен буруузуун долзуу-биле турарын барымдаалаа чылда хосталганын ш казып, 3 чылда хыналды кылдыр шииткен. Х.Д. До мурнунда база ши чораанын барымдаалааш, А. Ш. Ламаны 4 чылда колониязынга херзэн кылдыр шииткен.

Россияның Айыыл чоруунун федералдыгының Тыва Республика талазы-биле эргеле парлалга албаны.

Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызы республиканың педагогика нитилелжилгези үргүлчүлөдиг аарының соонда Кызыл хоорайның №2 ортумак школазы муниципалдыг өөредилге албан чериниң башкызы, улус өөредилгезиниң хире Тыва АССР-ниң школазының алдарлыг башкызы, РСФСР-ниң СССР-ниң улус чырыдышкынының тергенини

Долзат Хертековна КУУЛАРНЫҢ

мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыдалын төрөл болгаш кижилеринге илередип тур.

Долзат Хертековнаның чырык ады ону таныыр, оон-биле ажылдап база чурттап чораан кижилерниң чүректеринге к артар.

Бистиң энэрелдиг оглуус, уйнууус, бир харлыг кызының ачазы, эжиниң быжыг чөлengiжи, дээди юридиктиг эртемни чаа алгаш республиканың чугула структуразына ажылдап эгелзэн

Буян Сыын-оолович СААЯНЫҢ

озал-ондакка таварышкы чырык өртемчеден чарлып чорут биле улуг кажыдалывысты төрөл-дөргүл чонувуска, ону таныыр кижилерге, эш-өөрүнге илередип тур бис.

Кырган-ачазы Эрес-оол Оңаңович, авазы Майя Александровна өөнүн ишти Виктория.

ШЫН

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Юстиция херектеринин талазы-биле яамызы. Кол редактор С.С. МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru;

КИЛДИСТЕР: нитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажыл-агый — 2-17-09, очулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. **Тираж 7650.** Чагыг 98. Номерни парлалгаже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810400000000263

Корр.сч.т № 30101810500000000735

БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникация

адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республи

талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың март 12-де эде буртук

Херечилелдин дугаары—ПИ №ТУ17-00050. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко,

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакция

туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыгган саннары болгаш өскө

фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.